unicef
for every child

ANALIZË MBI GJENDJEN KLIMATIKE PËR FËMIJË

Tetor 2024

Përmbajtje

1. PËRMBLEDHJE EKZEKUTIVE 11

2. HYRJE 23

3. RREZIQET KLIMATIKE DHE MJEDISORE NË KOSOVË DHE NDIKIMI I TYRE TEK FËMIJËT 27
3.1 Përmbledhje 29
3.2 Rreziqet klimatike 33
3.2.1 Rritja e temperaturave dhe nxehtësia ekstreme 33
a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme 33
b. Ndikimet tek fëmijët 34
3.2.2 Reshjet e mëdha të shiut dhe përmbytjet 41
a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme 41
b. Ndikimet tek fëmijët 43
3.2.3 Thatësira dhe mungesa e ujit 45
a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme 45
b. Ndikimet tek fëmijët 46
3.3 Fatkeqësitë e tjera natyrore 49
3.3.1 Zjarret 49
3.3.2 Tërmetet 50
3.4 Forma të tjera të degradimit mjedisor 53
3.4.1 Ndotja e ajrit dhe mungesa e qasjes në energji të pastër 53
3.4.2 Degradimi i tokës 62
ii. Humbja e mbulesës pyjore 63
iii. Menaxhimi i mbeturinave 65
b. Ndikimet tek fëmijët 67
3.4.3 Ndotja e ujit 69
a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme 69
b. Ndikimet tek fëmijët 70

4. MJEDISI I POLITIKAVE PËR FËMIJËT 75

5. PËRFUNDIM 81

6. REKOMANDIME 83
6.1 REKOMANDIME TË PËRGJITHSHME 84
6.2 REKOMANDIMET SPECIFIKE PËR PROGRAMIN 85

FALËNDERIME

Autorët

Emily Bamford, Konsulente e UNICEF-it për Ndryshimet Klimatike
Prof. asoc. dr. Zeqir Veselaj
Prof dr. Aliriza Arenliu
Diadora Cërmjani

UNICEF Kosova
Timur Ramiqi, Zyrtar për Zhvillimin e Adoleshentëve
Arjeta Gjikolli, Zyrtare Monitoruese
Jehona Luta, Zyrtare Shëndetësore
Dren Rexha, Specialist i Politikave Sociale
Benjamin Samuel Fisher, Zëvendës Shef i UNICEF
Ivana Milosavljevic, Shefe e Zyres Zonale të Mitrovicës

Institucionet

Abdullah Pirçe, ushtrues detyre i drejtorit, Ministria e Mjedisit, Departamenti i Mjedisit dhe Ujërave
Afrim Berisha, ushtrues detyre i KE, AKMM/IHMK,
Lendita Mehmeti-Cakuli, Specialiste në ekologji humane, Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike

Leonora Shala, Arsimi Parauniversitar, Ministria e Arsimit
Muhamet Pllana, Udhëheqës i Divizionit për Reduktimin e Rrezikut, Ministria e Punëve të Brendshme, Agjencia për Emergjenca

Partnerët e tjerë

Ben Dida, Drejtor, Shoqata e Ndërgjegjësimit për Klimën (CAA)
Lorik Mucaj, Themelues i Green Art Center
Bardh Xerxa, Menaxher Programi, Caritasi Zviceran
Fatos Mulla, Menaxher Programi, Ambasada e Suedisë, Prishtinë
Letafete Latifi, Specialiste për Klimën dhe Politikat, Projekti ADAPT, USAID
Shpresa Kastrati, mbështet Ministrinë e Mjedisit në hartimin e ligjit për ndryshimet klimatike, Banka Botërore
Meghan Hale, Konsulente e GIS

AKRONIMET

IAF-të	Infeksionet akute të frymëmarrjes
CLAC	Analiza e peizazhit klimatik për fëmijët
CO_2	Dyoksidi i karbonit
FAO	Organizata e Ushqimit dhe Bujqësisë
GCF	Fondi i Gjelbër i Klimës
GZ	Gaz serrë
PKP	Plani Kombëtar i Përshtatjes
KPK-të	Kontributet e përcaktuara në nivel kombëtar
PM	Grimcat e imëta
UNICEF	Fondi i Kombeve të Bashkuara për Fëmijët
UNFCCC	Konventa Kornizë e Kombeve të Bashkuara për Ndryshimet Klimatike
UNDP	Programi i Kombeve të Bashkuara për Zhvillim
WASH	Uji, Kanalizimet dhe Higjiena
WFP	Programi Botëror i Ushqimit
OBSH	Organizata Botërore e Shëndetësisë

PËRKUFIZIMET KYÇE

Përshtatja	Procesi i rregullimit të infrastrukturës, sistemeve, shërbimeve dhe sjelljeve për t'u bërë më rezilient ndaj rreziqeve klimatike dhe ndryshueshmërive sezonale.
Ndotja e ajrit	Ndotja e ajrit për shkak të pranisë së substancave në atmosferë që janë të dëmshme për shëndetin e njerëzve dhe qenieve të tjera të gjalla. Përfshin gazrat serrë dhe materien e grimcave.
Cenueshmëria e fëmijëve	Ndjeshmëria ndaj ndryshimeve klimatike dhe degradimeve të tjera mjedisore si rezultat i varfërisë shumëdimensionale dhe treguesve të tjerë, duke përfshirë mungesën e qasjes në strehim të sigurt, WASH, kujdesin shëndetësor, ushqimin dhe arsimin adekuat.
Ndryshimet klimatike	Ndryshimet mesatare afatgjata të temperaturave dhe modeleve të motit. Që nga vitet 1800, aktivitetet njerëzore kanë qenë shtytësi kryesor i ndryshimeve klimatike, kryesisht për shkak të djegies së lëndëve djegëse fosile (të tilla si qymyri, nafta dhe gazi natyror).
Rreziku klimatik	Një ngjarje ose trend i lidhur me klimën që mund të shkaktojë humbje jete, lëndime ose ndikime të tjera shëndetësore, duke përfshirë thatësirën, përmbytjet, ciklonet, stuhitë dhe ekstremet e temperaturës.
Rezilienca klimatike	Infrastruktura, sistemet, shërbimet dhe sjelljet që mund të mbijetojnë, përshtaten dhe funksionojnë përballë rreziqeve të lidhura me klimën dhe ndryshueshmërive sezonale.
Thatësira	Një thatësirë përkufizohet gjerësisht si më thatë se kushtet normale; domethënë, deficiti i lagështisë në raport me disponueshmërinë mesatare të ujit në një vend dhe sezon të caktuar.
Ekosistemi	Një njësi funksionale e përbërë nga organizmat e gjallë, mjedisi i tyre jo i gjallë dhe ndërveprimet brenda dhe ndërmjet tyre.
Mikroplastika	Fragmente të çdo lloji plastike me gjatësi më të vogël se 5 mm.
Reduktimi	Përpjekjet për të reduktuar ose parandaluar emetimin e gazrave serrë, për shembull duke përfshirë teknologjitë e rinovueshme në infrastrukturë, sisteme dhe shërbime.
Plani Kombëtar i Përshtatjes (PKP)	Ky plan ndihmon në identifikimin e nevojave specifike të Kosovës për përshtatje klimatike dhe zhvillon dhe zbaton strategji për adresimin e tyre.

Kontributet e përcaktuara në nivel kombëtar (KPK)	Ky është një plan kombëtar veprimi për klimën për të ulur emetimet dhe për t'u përshtatur me ndikimet klimatike në përputhje me qëllimet e Marrëveshjes së Parisit. Secila palë në Marrëveshjen e Parisit kërkohet të krijojë një KPK dhe ta përditësojë atë çdo pesë vjet.
Grimcat e imëta	Grimca të ngurta ose spërka të lëngshme që gjenden në ajër. Ato shpesh janë të rrezikshme për shëndetin e njeriut.
Energjia e ripërtëritshme	Çdo formë energjie nga burimet diellore, gjeofizike ose biologjike që plotësohet nga proceset natyrore në një shkallë që është e barabartë ose e tejkalon shkallën e përdorimit të saj (p.sh. energjia diellore dhe e erës).
Mungesa e ujit	Mungesa e ujit është mungesa e burimeve të ujit të freskët për të përmbushur kërkesat standarde për ujë. Ekzistojnë dy lloje të mungesës së ujit: mungesa fizike e ujit dhe mungesa ekonomike.

PARATHËNIE

Raporti Analizë mbi Gjendjen Klimatike për Fëmijë (CLAC) shpalos një të vërtetë urgjente: kriza klimatike është krizë e të drejtave të fëmijëve në Kosovë. Kosova po përjeton temperatura rekord, mungesë uji dhe ndotje ekstreme të ajrit që po transformojnë mjedisin për fëmijët. Për fëmijët më të cenueshëm, rreziku është edhe më i lartë – ata që tashmë po luftojnë për të pasur qasje në gjërat esenciale si uji i pastër, strehimi i sigurt dhe arsimi cilësor, ndikohen në mënyrë disproporcionale nga goditjet klimatike të valëve të të nxehtit, thatësirës dhe përmbytjeve. Këto kërcënime mjedisore jo vetëm që rrezikojnë mirëqenien e tyre aktuale, por gjithashtu minojnë themelet e zhvillimit të tyre dhe perspektivat për një të ardhme të qëndrueshme.

Fëmijët e Kosovës kanë të drejtë të thithin ajër të pastër, të kenë qasje në ujë të sigurt dhe të jetojnë në një botë pa dëme të ndryshimeve klimatike. Megjithatë, këto të drejta mund të realizohen vetëm nëse ne—UNICEF-i, institucionet, shoqëria civile dhe komuniteti ndërkombëtar—veprojmë me vendosmëri dhe bashkëpunim. Ky raport është më shumë se një vlerësim; është një thirrje kumbuese për veprim të menjëhershëm dhe të unifikuar për të nxitur një të ardhme të sigurt, të qëndrueshme dhe fleksibile për çdo fëmijë në Kosovë.

Këto janë kërkesat urgjente të të rinjve dhe UNICEF-i qëndron përkrah tyre. Kërkesat e tyre i bëjnë thirrje qeverisë dhe partnerëve të tjerë që të ndërmarrin veprime konkrete për t'i dalë ballë krizës klimatike dhe për t'i mbrojtur fëmijët. Më konkretisht, kjo përfshin:

1. **Përshpejtimin e tranzicionit të Kosovës drejt energjisë së ripërtëritshme:** Zgjerimi i përdorimit të energjisë diellore dhe të erës për ta shfrytëzuar potencialin gjeografik të Kosovës. Prioritizimi i rritjes së instalimeve të ripërtëritshme, duke synuar burimet e pastra të energjisë për t'i furnizuar më shumë shtëpi dhe komunitete me energji.
2. **Sigurimin e ujit të pastër dhe të qasshëm për të gjithë:** Ruajtja e burimeve të ujit dhe përmirësimi i sistemeve të trajtimit të ujit për të ofruar ujë të sigurt për pije dhe përdorim të përditshëm. Adresimi urgjent i çështjeve aktuale si uji i papijshëm nga Badovci për të siguruar ujë të besueshëm dhe të sigurt për të gjitha familjet.
3. **Investimin në edukimin tonë për ndryshimet klimatike dhe për ambientin** në mënyrë që të paisemi me njohuri dhe shkathtësi për tu mbrojtur dhe për të kontribuar për një ambient të sigurt dhe një të ardhme të qëndrueshme.
4. **Eliminimin e varësisë nga qymyri për ngrohjen e shtëpive:** Sigurimi i stimujve dhe mbështetjes për familjet rurale për kalimin nga qymyri në zgjidhje energjie më të pastra, si ngrohja elektrike, për t'i zbutur emetimet e gazrave serrë dhe për ta përmirësuar cilësinë e ajrit të brendshëm për fëmijët.

5. **Zbatimin e rregulloreve më të rrepta për emetimet industriale:** Avokimi për kërkesa të teknologjisë së pastër dhe sistemet e filtrimit në termocentrale dhe fabrika për t'i minimizuar ndotësit që ndikojnë në mënyrë disproporcionale në shëndetin e fëmijëve.
6. **Promovimin e reduktimit dhe riciklimit të mbetjeve:** Lansimi i fushatave kombëtare dhe programeve lokale që inkurajojnë riciklimin dhe minimizimin e mbetjeve. Investimi në infrastrukturë dhe arsim për të ndërtuar një kulturë të menaxhimit të qëndrueshëm të mbetjeve në të gjitha komunitetet.
7. **Rritjen e gjelbërimit urban:** Integrimi i më shumë hapësirave të gjelbra në qytete dhe qyteza për ta përmirësuar cilësinë e ajrit, për të siguruar ftohje natyrore dhe për të ofruar zona të sigurta rekreative për fëmijët. Kjo kërkon planifikim strategjik urban për ta balancuar zhvillimin me infrastrukturën e gjelbër.
8. **Zgjerimin e infrastrukturës së sigurt për biçikleta:** Zhvillimi i korsive për biçikleta në mbarë qytetin për të promovuar transport të qëndrueshëm dhe për t'i reduktuar emetimet e automjeteve. Korsitë e sigurta për biçikleta do t'i inkurajojnë mundësitë e udhëtimit miqësor ndaj mjedisit për të rinjtë dhe popullatën më të gjerë.

Fëmijët e Kosovës meritojnë të ardhme ku mund të jetojnë, të mësojnë dhe të zhvillohen pa barrën e një mjedisi jo të shëndoshë. UNICEF-i qëndron përkrah rinisë së Kosovës në thirrjen e tyre për një të nesërme më të ndritshme, më të gjelbër dhe më të sigurt.

01

PËRMBLEDHJE EKZEKUTIVE

Për fëmijët e Kosovës kriza klimatike është krizë e të drejtave të fëmijëve. Ndryshimet klimatike dhe ritmet e rapide të degradimit të mjedisit, duke përfshirë ndotjen e ajrit dhe ujit, të gjitha po ndikojnë në të gjitha aspektet e shëndetit dhe mirëqenies së fëmijëve. Kjo përfshin cenimin e të drejtës së tyre për ujë të pastër, ushqim të shëndetshëm, me vlera ushqyese, edukim bazë dhe të drejtën për lojë në një mjedis të sigurt dhe të shëndetshëm. Në dekadat e ardhshme, kjo krizë pritet të përkeqësohet, pasi temperaturat bëhen më ekstreme dhe mungesa e ujit, përmbytjet dhe zjarret e egra rriten.

Fëmijët në Kosovë përballen me një nga ekspozimet më të mëdha ndaj këtyre ekstremeve klimatike, ndërkohë që kanë edhe disa nga cenueshmëritë më të larta në Evropë për shkak të varfërisë. Rreth 23% e fëmijëve në Kosovë jetojnë nën kufirin kombëtar të varfërisë, që do të thotë se u mungon qasja në ujë të sigurt, strehim adekuat, energji të pastër dhe shërbime të tjera thelbësore. Këta fëmijë janë edhe më të ekspozuar dhe më të prekshëm ndaj klimës dhe rreziqeve të lidhura me mjedisin, si nxehtësia ekstreme, stuhitë dhe ndotja.

Fëmijët që jetojnë në zona rurale ose vendbanime informale, duke përfshirë ato pranë termocentraleve, minierave dhe burimeve të tjera kryesore të ndotjes përballen me disa nga rreziqet më të larta. Fëmijët me aftësi të kufizuara dhe sëmundje para-ekzistuese dhe ata nga komunitetet e margjinalizuara, si familjet rome, ashkali dhe egjiptiane, gjithashtu përballen me shtresa shtesë të cenueshmërisë, të cilat rrezikojnë shëndetin dhe mirëqenien e tyre të përgjithshme.

Këto sfida kërkojnë veprim urgjent dhe të koordinuar për të mbrojtur burimet natyrore të Kosovës dhe për të siguruar një të ardhme të sigurt dhe të qëndrueshme për qytetarët e saj më të rinj.

Përderisa është bërë progres nga Institucionet në adresimin e këtyre sfidave, nevojitet shumë më tepër për të mbrojtur burimet natyrore të vendit dhe për të mbrojtur të drejtën e fëmijëve për një mjedis të shëndetshëm.

Analiza e Peizazhit Klimatik për Fëmijë (CLAC) përshkruan dëshmitë më të fundit mbi rreziqet kryesore të klimës dhe mjedisit, dhe ndikimet e tyre tek fëmijët e Kosovës. Ajo gjithashtu përshkruan masat e synuara për t'i mbrojtur ata nga rreziqet që lidhen me klimën dhe mjedisin. E zhvilluar në konsultim dhe bashkëpunim të ngushtë me Qeverinë, partnerët lokalë, dhe më e rëndësishmja, me vetë fëmijët dhe të rinjtë, CLAC përfshin përvojat e tyre të jetuara dhe sugjerimet për veprimet e ardhshme. Ajo është krijuar për të shërbyer si një burim kritik për UNICEF-in dhe partnerët e tij, duke ofruar provat e nevojshme për të nxitur veprime kuptimplota dhe të bashkuara në luftën kundër ndryshimeve klimatike.

UNICEF i bën thirrje Qeverisë, shoqërisë civile dhe partnerëve ndërkombëtarë që të punojnë së bashku për të zbatuar rekomandimet e këtij raporti dhe për të siguruar një të ardhme më të sigurt dhe më të shëndetshme për të gjithë fëmijët në Kosovë.

Gjetjet kryesore

- **Që nga vitet 1950, temperaturat mesatare vjetore në Kosovë janë rritur me 2-3°C me ngrohjen më të madhe që ka ndodhur gjatë muajve të verës.** Kjo ka çuar në një rritje të valëve të të nxehtit, reshjeve të mëdha dhe përmbytjeve, mungesës së ujit dhe thatësirës dhe zjarreve (*Tabela 1* dhe *Fig.1*). Fëmijët gjithashtu përballen me një ekspozim të konsiderueshëm ndaj ndotjes së ajrit dhe ujit dhe një rrezik mesatar të tërmeteve. **Në përgjithësi, fëmijët në të gjitha rrethet përballen me një ekspozim të lartë ose jashtëzakonisht të lartë ndaj këtyre rreziqeve. Fëmijët që jetojnë në Ferizaj dhe Prizren përballen me ekspozimin më të madh të kombinuar.**
- **Duke parë përpara, temperaturat mesatare vjetore pritet të vazhdojnë të rriten me 4-8°C të tjera deri në vitin 2100, në varësi të përpjekjeve globale për të kufizuar emetimet e gazrave serrë.** Kjo do të çojë në valë më të shpeshta dhe intensive të të nxehtit, dhe modele të ndryshuara të reshjeve, duke rritur incidencën e mungesës së ujit dhe përmbytjeve.
- **Mjedisi dhe ndryshimet klimatike përbëjnë 3 nga 5 faktorët kryesorë të rrezikut për shëndetin nga sëmundjet tek fëmijët nën 5 vjeç në Ballkanin Perëndimor.** Për shembull, shkaqet kryesore të vdekjes në mesin e foshnjave nën 1 vjeç janë Infeksionet e rrugëve të poshtme të frymëmarrjes (LPF-të) dhe diarreja, të cilat të dyja përkeqësohen nga ekstremet e temperaturës. LPF-të tek fëmijët gjithashtu kanë qenë të lidhura ngushtë me ndotjen e ajrit në Kosovë.
- **Ndërsa frekuenca dhe gjatësia e valëve të të nxehtit vazhdon të rritet në Kosovë, po ashtu rriten edhe pranimet në spitale për fëmijët.** Për shembull, Qendrat e Mjekësisë Familjare në Prishtinë dhe Mitrovicë kanë raportuar një rritje të konsiderueshme të pranimeve të fëmijëve, veçanërisht kur temperaturat tejkalojnë 30°C.
- **Temperaturat e larta në Kosovë jo vetëm që kontribuojnë në vdekshmërinë e shkaktuar nga nxehtësia, por edhe përkeqësojnë një sërë sëmundjesh pediatrike.** Këto përfshijnë sëmundjet infektive të zorrëve, gjendjet e frymëmarrjes, sëmundjet endokrine, ushqimore dhe metabolike, si dhe çrregullimet e sistemit nervor. Nxehtësia ekstreme është lidhur gjithashtu me sindromën e vdekjes së papritur të foshnjave (SIDS)**.**
- **Një klimë më e ngrohtë është lidhur me një rrezik të shtuar të sëmundjeve të transmetuara nga bartësit e sëmundjeve në Kosovë, duke zgjeruar hapësirën klimatike të bartësve të sëmundjeve si mushkonjat, mizat e rërës dhe rriqrat.** Në Kosovë, encefaliti i bartur nga rriqrat (TBE), Ethet hemorragjike Krime-Kongo (CCHF) dhe sëmundja Lyme paraqesin të gjitha një rrezik në rritje dhe domethënës për fëmijët. Këto sëmundje mund të çojnë në paralizë, toksikozë, reaksione alergjike dhe madje edhe vdekje.

- **Vitet e fundit, përmbytjet e mëdha kanë shkaktuar dëme të konsiderueshme në mbarë Kosovën, ku shumë fëmijë kanë humbur shtëpitë e tyre për shkak të dëmtimit nga uji, veçanërisht në Mitrovicë, Pejë dhe Skenderaj.** Rreth 25 për qind e fëmijëve në Kosovë jetojnë në kushte të papërshtatshme banimi, duke përfshirë shtëpitë me çati që rrjedhin, duke rritur cenueshmërinë dhe ekspozimin e tyre ndaj këtyre ngjarjeve. Përmbytjet në Kosovë kanë qenë gjithashtu të lidhura me përhapjen e sëmundjeve të transmetuara nga uji si gastroenteriti.
- **Rritja e mungesës së ujit për shkak të ndryshimeve klimatike paraqet një kërcënim serioz për sigurinë ushqimore dhe ushqimin e fëmijëve në Kosovë, ku bujqësia është një burim themelor i jetesës dhe të të ardhurave, veçanërisht në zonat rurale.** Fëmijët nën moshën pesë vjeçare, veçanërisht ata nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian, ku deri në 15 për qind e fëmijëve nën pesë vjeç janë të ngecur (gjatësia e ulët për moshën), krahasuar me katër për qind në mbarë vendin, janë veçanërisht të cenueshëm.
- **Zjarret e egra paraqesin një kërcënim serioz dhe në rritje për fëmijët në Kosovë, me implikime të thella për shëndetin dhe sigurinë e tyre.** Tymi nga zjarret përmban grimca të imta (PM2.5), të cilat janë veçanërisht të dëmshme për sistemin e frymëmarrjes së fëmijëve të vegjël, duke qenë deri në 10 herë më të dëmshme se PM2.5 nga burime të tjera. Ekspozimi para lindjes ndaj tymit të zjarrit shton më tej këto rreziqe, pasi gratë shtatzëna të ekspozuara ndaj tymit kanë shkallë më të lartë të peshës së ulët në lindje, lindjes së parakohshme dhe fëmijëve të lindur të vdekur.
- **Kosova ndodhet në një rajon sizmik aktiv, i pozicionuar brenda brezit sizmik alpino-mesdhetar, i cili është një nga zonat më të prekura nga tërmetet në botë.** Gjakova dhe Prizreni të dyja shtrihen pranë linjave të thyerjes tektonike, duke i bërë ato veçanërisht të prekshme ndaj tërmeteve. Përveç rreziqeve fizike, ndikimet psikologjike tek fëmijët që përjetojnë tërmete mund të jenë të rënda dhe të qëndrueshme.
- **Cilësia e ajrit në Kosovë është ndër më të këqijat në Evropë, me nivele ditore të PM2.5, ndotësit më të rrezikshëm të ajrit, që arrin deri në 367 µg/m³ – më shumë se 25 herë më i lartë se kufiri i sigurt ditor i OBSH-së për fëmijët.** PM2.5 ka qenë e lidhur me çështje të tilla si lindja e parakohshme dhe pesha e ulët në lindje tek foshnjat, ngecja në rritje, sëmundjet e frymëmarrjes dhe alergjitë tek fëmijët.

- **Për më tepër, ndotja e ajrit të brendshëm, e përkeqësuar nga ajrosja joadekuate në shtëpi dhe shkolla, gjithashtu paraqet rrezik serioz për shëndetin e fëmijëve në Kosovë.** Mungesa e qasjes në energji të pastër për gatim dhe ngrohje në zonat rurale të Kosovës paraqet gjithashtu një rrezik të konsiderueshëm të lëndimeve nga djegiet tek fëmijët, veçanërisht ata nën moshën pesë vjeçare, siç dëshmohet nga incidenca e lartë e lëndimeve nga djegiet, duke tejkaluar normat e vërejtura në shumicën e vendeve të tjera evropiane.
- **Hulumtimet nga Evropa tregojnë se për çdo rritje prej 5 µg/m³ në PM2.5, ka një rënie korresponduese me një pikë në Mesataren e (GPA).** Në Kosovë, kjo përkthehet në një rënie të mundshme të notës mesatare të fëmijëve për rreth 68 pikë.[1]
- **Kosova aktualisht gjeneron afërsisht 580,000 ton mbeturina të ngurta komunale (MNK) në vit, por vetëm 26% e këtyre mbeturinave menaxhohen në mënyrë të sigurt.** Përveç kësaj, Kosova ricikllon vetëm 2.5 për qind të mbeturinave të ricikllueshme - një nga normat më të ulëta në Evropë. Kjo çon në nivele të larta të ndotjes së tokës dhe ujit. Mikroplastika, një shqetësim i ri dhe në zhvillim për shëndetin e fëmijëve, është gjetur të jetë e përhapur në vendet e testimit në mbarë Kosovën.
- **Burime të tjera të ndotjes, përfshirë metalet e rënda nga aktivitetet minerare dhe industriale, janë gjetur gjithashtu se shkaktojnë një mori çështjesh shëndetësore për fëmijët në Kosovë.** Këto përfshijnë Defektet e tubit nervor (DTN), kancerin, problemet e mëlçisë dhe veshkave tek fëmijët.
- **Humbja e florës dhe faunës vendase të Kosovës paraqet një humbje të konsiderueshme kulturore për fëmijët dhe të rinjtë.** Anasjelltas, promovimi i një lidhjeje të fortë midis fëmijëve dhe mjedisit të tyre natyror mund të nxisë një ndjenjë përkatësie dhe krenarie kulturore, duke mbështetur gjithashtu shëndetin fizik, zhvillimin kognitiv dhe mirëqenien emocionale.
- **Pavarësisht hapave të rëndësishëm në zhvillimin e politikave dhe legjislacionit në vitet e fundit, mbetet ende një boshllëk i rëndësishëm në përpjekjet për të trajtuar në mënyrë adekuate ndikimet e ndryshimeve klimatike dhe degradimit të mjedisit tek fëmijët dhe të rinjtë.** Vetëm disa përfshijnë zërat e fëmijëve dhe të rinjve dhe edhe më pak përfshijnë masa specifike për t'i mbrojtur ata nga sfidat mjedisore të përshkruara në këtë raport.

1 Llogaritjet e bazuara në nivele që arrijnë deri në 367 µg/m³ — 25 herë më shumë se kufiri i sigurt i OBSH-së për fëmijët. Udhëzimet e OBSH-së thonë se përqendrimet mesatare vjetore të PM2.5 nuk duhet të kalojnë 5 µg/m3, ndërsa ekspozimet mesatare 24-orëshe nuk duhet të kalojnë 15 µg/m3 më shumë se 3 - 4 ditë në vit. OBSH (2021) Udhëzimet globale të cilësisë së ajrit të OBSH-së: grimcat (PM2.5 dhe PM10), ozoni, dyoksidi i azotit, dyoksidi i squfurit dhe monoksidi i karbonit https://www.who.int/publications/i/item/9789240034228

Fig.1 Një përmbledhje e ndikimeve klimatike dhe mjedisore me të cilat përballen fëmijët e Kosovës

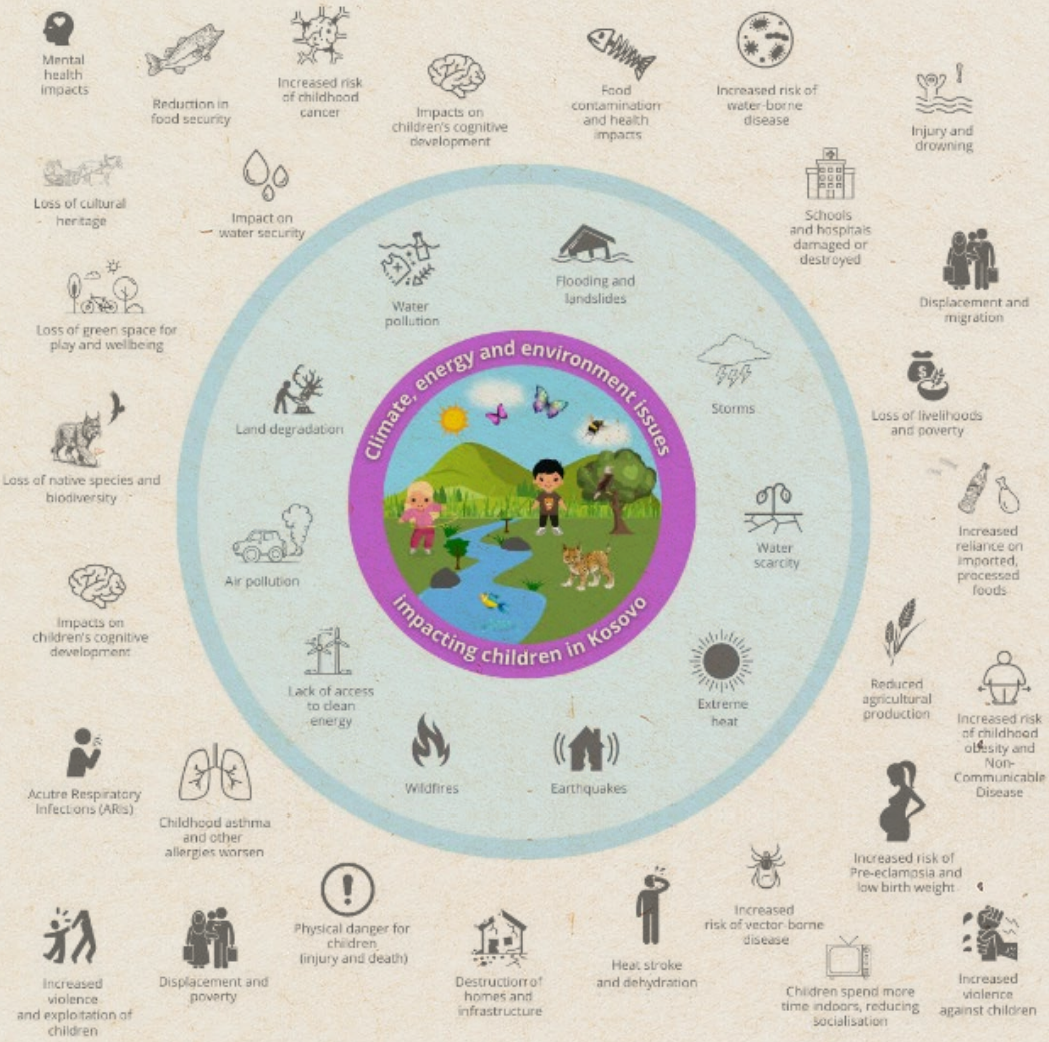

Tabela.1 Përmbledhje e rreziqeve të vëzhguara dhe të parashikuara të lidhura me klimën dhe mjedisin në Kosovë dhe ndikimet e tyre tek fëmijët[2345678910]

Ndikimet klimatike	Gjendja aktuale	Ndryshimet e parashikuara	Rreziku i përgjithshëm	Rajonet më të prekura	Ndikimet tek fëmijët
a. Rritja e temperaturave dhe nxehtësia ekstreme	Temperaturat mesatare vjetore janë rritur midis 2-3°C që nga vitet 1950, me ngrohjen më të madhe në muajt e verës. Frekuenca dhe ashpërsia e valëve të të nxehtit është rritur.	Temperaturat mesatare vjetore pritet të rriten me rreth 0,5 - 1°C çdo dekadë dhe me 4-8°C deri në vitin 2100, në varësi të përpjekjeve të ardhshme globale për të kufizuar emetimet e gazrave serrë. Ngrohja e parashikuar do të jetë më e lartë se mesatarja botërore, veçanërisht në rajonet malore.	I mesëm	Komunat qendrore dhe lindore, duke përfshirë rrethin e Gjakovës, Prizrenit dhe Pejës Zonat e tjera fushore	Goditja nga nxehtësia dhe dehidratimi Rritja e incidencës së pre-eklampsisë tek gratë shtatzëna Rritja e rrezikut të peshës së ulët në lindje tek foshnjat Përqendrimi dhe mësimi i reduktuar në shkollë. Rritja e rrezikut të dhunës dhe abuzimit Ankthi dhe çrregullime të tjera të shëndetit mendor. Rritja e alergjive dhe sëmundjeve të fry-mëmarrjes Rritja e rrezikut të sëmundjeve të shkaktuara nga uji

2 Për shkak të mungesës së Kosovës -- të dhëna specifike për rreziqet klimatike në nivel qarku, të dhënat nga vendet fqinje dhe pellgjet e lumenjve në Serbi, Mal të Zi, Maqedoninë e Veriut dhe Shqipëri janë përdorur për të ofruar një vlerësim të ekstrapoluar, për çdo rajon në Kosovë, duke përdorur https: //thinkhazard.org/en/

3 Banka Botërore (2024) Trendet në Kosovë dhe ndryshime të rëndësishme kundër ndryshueshmërisë natyrore https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kosovo/trends-variability-projections#:~:text=SSP1%2D1.9%20holds%20warming%20to, dytë%20gjysma%20të%20shekullit%20

4 Po aty.

5 Profili i rrezikut nga ndryshimet klimatike të USAID (2017) https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2017_USAID_Climate%20Change%20Risk%20Profile%20-%20Kosovo.pdf

6 Naser K, Haq Z, Naughton BD. Ndikimi i ndryshimeve klimatike në shërbimet shëndetësore në vendet me të ardhura të ulëta dhe të mesme: Një rishikim i sistemuar dhe një analizë tematike. Int J Environ Res Health Publik. 2024 Prill 3; 21 (4): 434. doi: 10.3390/ijerph21040434. PMID: 38673345; PMCID: PMC11050668

7 LFMWB (2024) Zjarret e peizazhit në Kosovë https://www.lfmwb.net/knowledge-platform/country-data/kosovo/landscape-fires/#:~:text=1999)%20%C2%BB%20Landscape%20fires -,Peizazhi%20zjarret%20në%20Kosovë%20(UNSCR%201244,1999)%20(2000%2D2021)%3A&text=Është%20është%20imperative%20që%20përgjegjëse,e%20202%00.

8 FMN (2023) Republika e Kosovës: Kërkesë për Marrëveshje Stand-By dhe një Marrëveshje në kuadër të Lehtësimit të Qëndrueshmërisë dhe Qëndrueshmërisë https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2023/200/article-A002-en .xml#:~:text=Në%20Kosovo%2C%20kjo%20mund%20të çojë,ose%20water%2Dscarce%20nga%202050

9 DP Plus (2023) Nga politika në praktikë Sfida e ndotjes së lumenjve dhe menaxhimit të mbeturinave në Kosovë https://dplus.org/wp-content/uploads/2023/09/20-09-23_The-Challenge-of-River-Pollution -dhe-Menaxhimi i Mbeturinave-në-Kosovë.pdf

10 Pista e tërmetit (2024) Kosovë https://earthquaketrack.com/p/kosovo/recent?mag_filter=6

Ndikimet klimatike	Gjendja aktuale	Ndryshimet e parashikuara	Rreziku i përgjithshëm	Rajonet më të prekura	Ndikimet tek fëmijët
b. Reshje të dendura shiu dhe përmbytje	Ulje e përgjithshme e reshjeve që nga vitet 1960, me një frekuencë dhe intensitet të shtuar të reshjeve. Rritja e reshjeve të dimrit, veçanërisht në male, duke rezultuar në përmbytje më të shpeshta pranverore.	Rënia e parashikuar e reshjeve të përgjithshme vjetore, me ulje më të madhe në verë. Reshjet e dimrit do të vazhdojnë të rriten me intensitet, veçanërisht në male, duke rezultuar në përmbytje pranverore më të shpeshta.	I lartë	Vërshimet e lumenjve në zonat fushore Përmbytje të shpejta në zonat malore Rrethi i Mitrovicës dhe Gjakovës	Lëndim dhe vdekje. Shkatërrimi i shtëpive, infrastrukturës dhe shërbimeve thelbësore për fëmijët. Zhvendosja dhe migrimi urban. Vështirësi financiare dhe stres për familjet. Rritja e ekspozimit ndaj kimikateve, patogjenëve dhe toksinave të tjera, të cilat ndotin tokën dhe burimet e ujit. Rritja e rrezikut të sëmundjeve të shkaktuara nga uji dhe të bartura nga bartësit. Qasje e reduktuar në shërbimet thelbësore, duke përfshirë shërbimet shëndetësore dhe WASH për gratë dhe fëmijët
c. Mungesa e ujit dhe thatësira	Në Kosovë, një rënie prej 50 ditësh në vit e mbulesës së borës deri në vitin 2050, duke reduktuar rrjedhat e ujit të burimeve. Ulje e reshjeve të përgjithshme vjetore, me ulje më të madhe në verë. Thatësirat në Kosovë në vitet 1993, 2000, 2007, 2008 dhe 2013	Thatësira dhe mungesa ka të ngjarë të rriten në përgjithësi, me rreziqet më të mëdha gjatë muajve të verës Katër nga pesë basenet ujore të Kosovës ka të ngjarë të bëhen të stresuara ose me mungesë uji deri në vitin 2050.	I mesëm	Pellgu i Ibrit Rrafshi i Kosovës (përfshirë Prishtinën, Gjilanin, Ferizajn, Mitrovicën dhe Podujevën)	Rritja e rrezikut të kequshqyerjes për shkak të pasigurisë ushqimore lokale, humbjes së mjeteve të jetesës rurale dhe mbështetjes në importet e ushqimit. Rritja e përqendrimit të toksinave, baktereve dhe ndotësve të tjerë në trupat ujorë të hapur dhe ndikimet në higjienë, duke rritur rrezikun e sëmundjeve të shkaktuara nga uji
d. Zjarret e pyjeve	Rritja e numrit të zjarreve në pyje që nga viti 2007 në Kosovë. Ndërlidhet me rritjen e temperaturave të larta dhe vitet e thatësirës. Nga viti 2000 deri në vitin 2022, ka pasur 2318 zjarre pyjore që dogjën rreth 34992 ha tokë.	Rritje e mundshme në numrin e zjarreve për shkak të rritjes së temperaturave dhe rritjes së mungesës së ujit.	I lartë	Zjarret në pyje kanë më shumë gjasa të prekin rrethet e mëposhtme: Peja Gjakova Prizreni Mitrovicë Ferizaj	Djegie dhe vdekje Probleme të frymëmarrjes Shkatërrimi i shtëpive, infrastrukturës dhe shërbimeve thelbësore në të cilat mbështeten fëmijët Shpërngulja, ndarja e familjes dhe humbja e komunitetit Trauma dhe ankthi

Ndikimet klimatike	Gjendja aktuale	Ndryshimet e parashikuara	Rreziku i përgjithshëm	Rajonet më të prekura	Ndikimet tek fëmijët
e. Tërmetet	Tërmeti i fundit i madh e goditi Kosovën në vitin 1957. Që atëherë, Kosova ka përjetuar disa tërmete të vogla që kanë çuar në dëmtime të infrastrukturës.	Probabilitet relativisht i ulët i një tërmeti me ndikim të lartë, tërmetet më të vogla mbeten të mundshme.	I mesëm	Të gjitha rajonet, por në veçanti Prizreni, Gjakova, Mitrovica dhe Gjilani	Lëndime dhe vdekje Shkatërrimi i shtëpive, infrastrukturës dhe shërbimeve thelbësore në të cilat mbështeten fëmijët, duke përfshirë kujdesin shëndetësor, arsimin dhe furnizimin me ushqim Shpërngulja, ndarja e familjes dhe humbja e komunitetit Trauma dhe ankthi
f. Ndotja e ajrit	Ndotës të lartë atmosferikë, duke përfshirë grimcat nga termocentralet me qymyr. Prishtina dhe qytetet e tjera kanë cilësinë më të keqe të ajrit në Evropë, me nivelet e PM2.5 që shpesh tejkalojnë udhëzimet e OBSH-së. Gati dy të tretat e popullsisë përdor lëndë djegëse të ngurta për ngrohje, kryesisht dru dhe qymyr, duke rezultuar në kosto të konsiderueshme ekonomike lidhur me vdekshmërinë nga ndotja e ajrit, të vlerësuara në 160–310 milionë dollarë amerikanë, ose 2,5–4,7 për qind të PBB-së.	Mbështetja e madhe në qymyr për energji (95 përqind e energjisë elektrike në vitin 2020) dhe ngrohje të shtëpive do të thotë që emetimet e grimcave dhe format e tjera të ndotjes së ajrit nuk ka gjasa të ulen sipas politikave aktuale.	I lartë	Qendrat dhe rajonet urbane me aktivitete të rëndësishme industriale, duke përfshirë: Prishtinën Obiliqin Mitrovicën: Drenasin	Rritja e vdekshmërisë së foshnjave dhe fëmijëve Ndikimet në zhvillimin e fetusit, duke çuar në probleme afatgjata shëndetësore për fëmijën, përfshirë kufizimet e rritjes dhe vonesat në zhvillim Rritja e rrezikut të lindjes të vdekur, abortit dhe peshës së ulët në lindje Çështjet e frymëmarrjes, duke përfshirë astmën, alergjitë, bronkitin, pneumoninë, COVID-19 dhe kushte të tjera kronike të frymëmarrjes. Astma dhe Alergjitë: Ekspozimi ndaj ndotësve si ozoni dhe materies së grimcave rrit rrezikun dhe ashpërsinë e astmës dhe reaksioneve alergjike. Zhvillimi i mushkërive: Ekspozimi i zgjatur ndaj ajrit të ndotur mund të pengojë rritjen dhe funksionimin e mushkërive, duke çuar në sëmundje kronike të frymëmarrjes. Çrregullime neurozhvillimore, që çojnë në deficite kognitive, probleme të sjelljes dhe vonesa në zhvillim. Sistemet imunitare të dobësuara

Ndikimet klimatike	Gjendja aktuale	Ndryshimet e parashikuara	Rreziku i përgjithshëm	Rajonet më të prekura	Ndikimet tek fëmijët
g. Degradimi i tokës dhe ujit	Pyjet mbulojnë 41 për qind të Kosovës, por cilësia dhe produktiviteti i tyre kanë rënë ndjeshëm. Prerja e paligjshme në tokat pyjore edhe publike edhe private është e mjaft e përhapur. 1.4 milion ton mbetje komunale të prodhuara në vit; deponitë janë afër kapacitetit dhe nuk përmbushin standardet e BE-së. Ndotja e ujit është një shqetësim i rëndësishëm për shkak të aktivitetit industrial, trajtimit joadekuat të ujërave të zeza dhe operacioneve minerare.	Nëse nuk ndërmerren veprime urgjente për të adresuar këto çështje, ato do të vazhdojnë të ndikojnë në shëndetin dhe mirëqenien e fëmijëve	I lartë	Të gjitha rajonet, por veçanërisht ato me aktivitete të gjera industriale, miniera dhe praktika të dobëta të menaxhimit të tokës, veçanërisht: Mitrovicë Obiliq Drenas Prishtina (veçanërisht lumi Graçanka) Zonat tjera rreth Rrafshit të Kosovës (p.sh. Podujevë, Gjilan, Ferizaj dhe Vushtrri)	Rritja e pasigurisë ushqimore lokale, me ndikime në ushqyerjen e fëmijëve (përfshirë mbështetjen e tepërt në ushqimet e përpunuara dhe mangësinë e mikronutrientëve). Rritja e rrezikut të përmbytjeve, rrëshqitjeve të dheut dhe mungesës së ujit Sëmundjet gastrointestinale Infeksionet e lëkurës Ulje në sigurinë dhe cilësinë e ushqimit Defektet e lindjes Vonesat në zhvillim Çrregullime neurologjike dhe zhvillim kognitiv të dëmtuar Rritja e rrezikut të kancerit në fëmijëri Humbja e trashëgimisë kulturore Humbja e hapësirës së gjelbër për lojë Stresi psikologjik dhe rritja e ankthit dhe depresionit, veçanërisht tek të rinjtë.

Peizazhet e Kosovës karakterizohen nga miks i maleve të thyer, luginave pjellore dhe lumenjve piktoresk, duke ofruar një mjedis natyror të larmishëm dhe skenik.

02 HYRJE

Rreth 23% e fëmijëve në Kosovë konsiderohen të varfër në shumë dimensione, duke i bërë ata shumë të cenueshëm ndaj rreziqeve të lidhura me klimën dhe mjedisin ©UNICEF Kosovë/2021

Kosova ndodhet në qendër të Gadishullit Ballkanik në Evropën Jug-lindore.[11] Përmban shtatë rajone dhe është shtëpia e rreth 1.6 milion njerëzve *(Figura 1).*[12] Rreth 31% e njerëzve që jetojnë në Kosovë janë nën moshën 18 vjeçare.[13] Kosova është gjithashtu shtëpi e grupeve diverse etnike, ku shumica janë shqiptarë etnikë.[14]

Figura.1 Rajonet e Kosovës

Prishtina	**Mitrovica**	**Peja**
Gjakova	**Prizreni**	**Ferizaji**	**Gjilani**

Që nga përfundimi i konfliktit të në vitin 1999, Kosova ka qenë e fokusuar në rindërtimin e infrastrukturës dhe kornizës legjislative.[15] Pavarësisht rritjes ekonomike që nga shpallja e pavarësisë në vitin 2008, Kosova mbetet një nga vendet më të varfra në Evropë, me rreth 25 për qind të popullsisë që jeton në varfëri.[16] BPV-ja e Kosovës për kokë banori është vetëm një e katërta e mesatares së Bashkimit Evropian.

Kosova është e ekspozuar ndaj një morie rreziqesh të lidhura me klimën, duke përfshirë temperaturat e larta, mungesën e ujit, përmbytjet, rrëshqitjet e dheut dhe forma të tjera të degradimit të mjedisit (*Tabela.1*).[17] Si e tillë, fëmijët e Kosovës përjetojnë ekspozim mesatar ndaj një morie rreziqesh të lidhura me klimën, duke përfshirë përmbytjet, zjarret, tërmetet, mungesa e ujit dhe nxehtësia ekstreme.

11 Të gjitha referencat për Kosovën do të kuptohen në kontekstin e Rezolutës 1244 (1999).
12 Radio Evropa e Lirë/Radio Liberty (2023) Regjistrimi i Popullsisë së Kosovës: Statistikat dhe Grafikët. https://www.evropaelire.org/a/regjistrimi-popullsise-statistika-grafika-kosove-/33033892.html
13 UNICEF Kosovë (2024) Fëmijët në Kosovë https://www.unicef.org/kosovoprogramme/children-kosovo
14 Banka Botërore (2024) Konteksti i vendit të Kosovës https://www.worldbank.org/en/country/kosovo/overview
15 FMN (2023) Republika e Kosovës: Kërkesë për Marrëveshje Stand-By dhe Marrëveshje në kuadër të Instrumentit për Reziliencë dhe Qëndrueshmëri https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2023/200/article-A002-en .xml#:~:text=Në%20Kosovo%2C%20kjo%20mund%20të çojë,ose%20water%2Dscarce%20nga%202050
16 Banka Botërore (2023) Katalogu i të Dhënave të Kosovës https://datacatalogfiles.worldbank.org
17 GFDRR (2017) Profili i Rrezikut të Fatkeqësive: Kosovë https://www.google.com/url?q=https://www.gfdrr.org/en/publication/disaster-risk-profile-kosovo&sa=D&source=docs&ust=1718095133741736&usg=AOvVaw24e6JB7vtDywCAPs

Në fillim të vitit 2023, Kosova përjetoi gjithashtu përmbytjet më të këqija në disa dekada, duke çuar në shkatërrimin e ndërtesave dhe infrastrukturës kritike, duke prekur rreth 22,000 njerëz në mbarë vendin.[18] Ndryshimet klimatike pritet të krijojnë fatkeqësi të tilla më të shpeshta dhe më intensive në Kosovë - me ndikime të mëdha në shëndetin dhe mirëqenien e fëmijëve.[19]

Projeksionet tregojnë se Kosova do të përjetojë rritje të temperaturave mesatare vjetore, valë më të shpeshta dhe intensive të të nxehtit, dhe modele të ndryshuara të reshjeve, duke çuar në mungesë të ujit dhe përmbytje në të gjitha rajonet.[20] Fëmijët janë veçanërisht të prekshëm ndaj këtyre rreziqeve të lidhura me klimën, duke u përballur me rreziqe të shtuara të stresit të nxehtësisë, probleme të frymëmarrjes, kequshqyerje dhe probleme të tjera *(Fig.1).*

Nivelet e larta të ndotjes së ajrit në Kosovë, duke përfshirë grimcat e imëta nga prodhimi i energjisë dhe industria e rëndë, i përkeqësojnë më tej këto ndikime dhe krijojnë rreziqe shtesë për shëndetin e fëmijëve. Kosova ka cilësinë më të keqe të ajrit në Evropë.[21] Ndotja e ujit, shpyllëzimi dhe forma të tjera të degradimit të tokës po ndikojnë gjithashtu në shërbimet e ekosistemit ku fëmijët mbështeten për mbijetesën e tyre - duke përfshirë qasjen në ujë të sigurt dhe ushqim me vlera ushqyese.

Këto sfida, të shoqëruara me rritjen e popullsisë dhe ndryshimet e shfrytëzimit të tokës të nxitura nga zhvillimi ekonomik, do të degradojnë më tej burimet natyrore dhe kushtet e jetesës së fëmijëve nëse nuk ndërmerren veprime urgjente.

Analiza e Peizazhit Klimatik për Fëmijë (CLAC) përmbledh të dhëna dhe hulumtime gjithëpërfshirëse mbi ndikimet e ndryshimeve klimatike dhe degradimit të mjedisit te fëmijët në Kosovë. Ai identifikon fëmijët më të cenueshëm dhe vendndodhjen e tyre dhe përshkruan masat specifike për t'i mbrojtur ata. I zhvilluar në bashkëpunim me partnerët qeveritarë, agjencitë e OKB-së dhe organizatat e shoqërisë civile, CLAC përfshin zërat dhe perspektivat e fëmijëve dhe të rinjve të Kosovës, duke përfshirë përvojat dhe rekomandimet e tyre për veprimet e ardhshme. Shpresohet që CLAC dhe Thirrja për Veprim, e shkruar nga të rinjtë në Parathënie, do të shërbejnë si një katalizator për përpjekjet urgjente dhe vendimtare nga institucionet dhe palët e tjera të interesuara për të reduktuar emetimet e gazeve serrë dhe për të mbrojtur fëmijët nga ndikimet e ndryshimeve klimatike.

18 UNICEF (2023) Raporti Vjetor i Zyrës në Kosovë https://www.unicef.org/kosovoprogramme/reports/annual-report-2023
19 Po aty.
20 USAID (2017) Profili i Rrezikut Klimatik: Kosovë https://www.climatelinks.org/resources/climate-risk-profile-kosovo#:~:text=Kosovo's%20large%20service%20sector%20(67,heat%20waves%2C%20thatësirë%20dhe%20përmbytje.
21 HEAL (2021) Dëmet shëndetësore nga ndotja e ajrit në Prishtinë https://www.env-health.org/wp-content/uploads/2021/12/AQ_City_briefings_Prishtina.pdf

03

RREZIQET KLIMATIKE DHE MJEDISORE NË KOSOVË DHE NDIKIMI I TYRE TEK FËMIJËT

3.1 Përmbledhje

Peizazhet e ndryshme të Kosovës, të karakterizuara nga male të thyera, lugina pjellore dhe lumenj piktoreskë, krijojnë një mjedis të larmishëm natyror të ndikuar nga klima mesdhetare dhe alpine. Kosova përgjithësisht përjeton një klimë kontinentale, me verë të ngrohtë dhe dimër të ftohtë. Rajonet malore janë të prira për reshje të dendura bore, ndërsa zonat si lugina ndërmjet Kaçanikut dhe Mitrovicës priren të jenë shumë më të thata.

Kosova ka dy zona të dallueshme klimatike; Rrafshi i Kosovës dhe Rrafshi i Dukagjinit *(Figura.2).* Rrafshi i Kosovës, duke përfshirë edhe Luginën e Ibrit, karakterizohet nga një klimë kontinentale me dimër të ftohtë dhe verë të nxehtë, që arrin deri në 35°C.[22] Rajoni është relativisht i thatë, me rreth 600 mm reshje vjetore. Në të kundërt, Rrafshi i Dukagjinit, i ndikuar nga masat e ngrohta të ajrit nga deti Adriatik, përjeton dimër më të butë dhe ka rreth 700 mm reshje në vit, duke përfshirë edhe reshje të konsiderueshme bore në dimër.

Në dekadat e ardhshme, Kosova do të përjetojë rritje të temperaturave mesatare vjetore, valë më të shpeshta dhe intensive të të nxehtit, dhe modele të ndryshuara të reshjeve, duke çuar në mungesë të ujit dhe përmbytje në të gjitha rajonet *(Figura.1).*[23]

Figura.2 Zonat klimatike të Kosovës

Ndryshimet klimatike dhe degradimi mjedisor ndikojnë në të gjitha aspektet e shëndetit dhe mirëqenies së fëmijëve nëpërmjet rrugëve të shumta, duke përkeqësuar varfërinë e fëmijëve (*Fig. 1*). Në të njëjtën kohë, varfëria e fëmijëve rrit cenueshmërinë e fëmijëve ndaj ndikimeve të ndryshimeve klimatike dhe degradimit të mjedisit. Si të tilla, të dyja çështjet duhet të trajtohen së bashku, njëzëri, për të mbrojtur të ardhmen e fëmijëve të Kosovës.

Fëmijët në Kosovë përballen me një nga ekspozimet më të lartë ndaj rreziqeve të lidhura me klimën dhe mjedisin, ndërkohë që kanë edhe një nga cenueshmëritë më të larta në Evropë për shkak të varfërisë. Rreth 23% e fëmijëve në Kosovë jetojnë nën kufirin kombëtar të varfërisë, që do të thotë se atyre u mungon qasja në ujë të sigurt, strehim adekuat dhe shërbime të tjera thelbësore, duke i bërë ata shumë të cenueshëm dhe më të ekspozuar ndaj rreziqeve të lidhura me klimën dhe mjedisin *(Tabela.2)*.[24]

22 Byroja për Arsim dhe Çështje Kulturore (2024) Udhërrëfyes i Kosovës https://eca.state.gov/files/bureau/kosovo-guidebook.pdf
23 USAID (2017) Profili i Rrezikut Klimatik: Kosovë https://www.climatelinks.org/resources/climate-risk-profile-kosovo#:~:text=Kosovo's%20large%20service%20sector%20(67,heat%20waves%2C%20thatësirë%20dhe%20përmbytje.
24 UNICEF Kosovë (2024) Fëmijët në Kosovë https://www.unicef.org/kosovoprogramme/children-kosovo

Tabela.2 Cilët fëmijë janë më të cenuar nga ndryshimet klimatike dhe degradimi i mjedisit në Kosovë?[25]

Grupi i cenueshëm	Përshkrimi
Fëmijë nga familjet më të varfra	Këta fëmijë përballen me privime të shumta duke përfshirë mungesën e qasjes në ujë, kanalizim dhe higjienë (WASH), arsim, kujdes shëndetësor, ushqim bazë, energji të pastër dhe strehim të sigurt.
Fëmijët nën 5 vjeç, veçanërisht foshnjat	Fëmijët e vegjël dhe foshnjat janë më të rrezikuarit nga kequshqyerja, sëmundjet infektive dhe ndikimet shëndetësore të ndotjes së ajrit dhe temperaturave ekstreme.
Fëmijët me gjendje mjekësore para-ekzistuese	Këtu përfshihen fëmijët me sëmundje kronike, aftësi të kufizuar, probleme të shëndetit mendor dhe të tjerë që kërkojnë kujdes dhe mbështetje të vazhdueshme mjekësore, të cilat mund të ndërpriten gjatë fatkeqësive të lidhura me klimën. Këto kushte i lënë ata gjithashtu në rrezik të shtuar të sëmundjeve të lidhura me klimën dhe mjedisin, si nxehtësia ekstreme, IAF dhe diarreja.
Jetimët dhe fëmijët e tjerë që nuk janë nën kujdesin e prindërve të tyre biologjikë	Këta fëmijë, kur nuk kanë sisteme të qëndrueshme mbështetëse dhe kujdestarë, janë më të ndjeshëm ndaj neglizhencës, shfrytëzimit dhe varfërisë së përgjithshme.
Fëmijët që jetojnë në komunitetet rurale	Këta fëmijë janë në një rrezik më të madh të rreziqeve të lidhura me klimën, si mungesa e ujit, që ndikojnë në jetesën e familjes dhe shërbimet mbështetëse rurale.
Vajzat (përfshirë vajzat adoleshente)	Vajzat dhe vajzat adoleshente në Kosovë përballen me rreziqe më të larta të abuzimit dhe shfrytëzimit, duke përfshirë martesën e hershme, ankthin, depresionin, shqetësimet për shëndetin seksual dhe riprodhues dhe rolet e pabarabarta gjinore në shtëpi.
Emigrantë dhe refugjatë	Në Kosovë, emigrantët dhe refugjatët shpesh përballen me një rrezik të shtuar të varfërisë, mungesës së mbrojtjes ligjore dhe qasjes në shërbimet thelbësore.
Fëmijët e angazhuar në punën e fëmijëve	Këta fëmijë janë të ekspozuar ndaj kushteve të rrezikshme të punës, duke ndikuar rëndë shëndetin, zhvillimin dhe mundësitë e tyre arsimore.
Fëmijë nga komunitetet pakicë	Fëmijët nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian përballen me përjashtimin social dhe mungesën e qasjes në shërbimet thelbësore, duke përfshirë strehimin e sigurt dhe ujin, përveç që jetojnë afër pikave të ndotjes.

Për shembull, ndikimet e ashpra të temperaturave ekstreme, mungesa e ujit dhe cilësia e dobët e ajrit mund të përkeqësojnë kushtet ekzistuese shëndetësore dhe të çojnë në sfida të reja shëndetësore, duke tendosur më tej burimet e kufizuara familjare dhe kapacitetet përballuese - dhe duke rritur rrezikun e fëmijëve për privim të mëtejshëm, përveç abuzimit dhe neglizhimit. Në të njëjtën kohë, këta fëmijë kanë gjithashtu më shumë gjasa të jetojnë në afërsi të pikave kryesore të ndotjes, si minierat, termocentralet dhe industria e rëndë, për shkak të varfërisë, duke i bërë ata më të prekshëm ndaj një morie çështjesh shëndetësore.

25 Raporti vjetor i UNICEF (2021) Zyra në Kosovë.

Mjedisi dhe ndryshimet klimatike përbëjnë 3 nga 5 faktorët kryesorë të rrezikut për shëndetin e sëmurë tek fëmijët nën 5 vjeç në Ballkanin Perëndimor.[26] Për shembull, shkaqet kryesore të vdekjes në mesin e foshnjave nën 1 vjeç janë infeksionet e traktit të poshtëm të frymëmarrjes (LRIs) dhe diarreja, të cilat të dyja përkeqësohen nga ekstremet e temperaturës.[27] LRI-të tek fëmijët gjithashtu kanë qenë të lidhura ngushtë me ndotjen e ajrit në Kosovë.[28]

Figurat në faqen tjetër ofrojnë një pamje të rreziqeve dhe dobësive kryesore të lidhura me klimën me të cilat përballen fëmijët e Kosovës.

Figura 3 ofron një fotografi të mbivendosjes së klimës dhe rreziqeve të lidhura me mjedisin me të cilat përballen fëmijët e Kosovës sipas rretheve.[29]

Figura 4 ofron një përshkrim të dobësive të mbivendosura me të cilat përballen fëmijët sipas rajonit, duke përfshirë mungesën e qasjes në ujë dhe kanalizim, ushqime me vlera ushqimore, kujdes shëndetësor, arsim, mbrojtje sociale dhe qasje në energji të pastër.

Figurat 3 dhe 4 janë kombinuar më pas për të krijuar një Hartë të Përgjithshme të Rrezikut Klimatik të Fëmijëve për Kosovën *(Figura 5)* .

Në përgjithësi, Figurat tregojnë se fëmijët në të gjitha rajonet përballen me një **ekspozim të lartë** ndaj klimës dhe rreziqeve të lidhura me mjedisin *(Figura.3).* Sa i përket renditjes së përgjithshme, rajonet më të rrezikuara përfshijnë Ferizajn dhe Prizrenin. Në të njëjtën kohë, fëmijët në çdo rajon përballen me një **cenueshmëri mesatare-të lartë** ndaj këtyre rreziqeve, si rezultat i varfërisë shumëdimensionale *(Figura.4).* **Të gjitha këto bashkë, nënkuptojnë se të gjitha rajonet e Kosovës përballen me një rrezik të përgjithshëm të lartë klimatik të fëmijëve.**

Është e rëndësishme të theksohet se edhe brenda rajoneve që tregojnë një renditje të përgjithshme pak më të ulët, ka edhe fëmijë shumë të cenueshëm. Grupet specifike të këtyre fëmijëve janë të detajuara në *tabelën.2* . Është thelbësore që të gjithë fëmijët e cenueshëm në Kosovë të marrin mbështetje prioritare, me masa mbrojtëse të përshtatura dhe shërbime përshtatëse për të zbutur ndikimet e ndryshimeve klimatike.

Seksionet në vijim ofrojnë një analizë më të detajuar të secilit prej këtyre rreziqeve kyçe të lidhura me klimën dhe mjedisin, si dhe ndikimet që ato kanë dhe do të vazhdojnë të kenë tek fëmijët e Kosovës. Provat nga Kosova janë referuar kudo që ka. Aty ku nuk ka në dispozicion, studimet rajonale dhe globale janë përdorur si dëshmi mbështetëse.

26 HME (2021) Studimi i Barrës Globale të Sëmundjeve. Instituti për Metrikë dhe Vlerësim Shëndetësor. https://www.healthdata.org/research-analysis/gbd

27 Azemi M, Gashi S, Berisha M, Kolgeci S, Ismaili-Jaha V. Shkalla dhe trendi kohor i vdekshmërisë perinatale, foshnjore, amtare, natalitetit dhe rritjes natyrore të popullsisë në Kosovë. Mater Sociomed. 2012; 24 (4): 238-41. doi: 10.5455/msm.2012.24.238-241. PMID: 23678327; PMCID: PMC3633379.

28 Shabani Isenaj Z, Berisha M, Gjorgjev D, Dimovska M, Moshammer H, Ukëhaxhaj A. Ndotja e ajrit në Kosovë: Efektet afatshkurtra në vizitat spitalore të fëmijëve për shkak të diagnozave të shëndetit respirator. Int J Environ Res Public Health. 2022 Aug 16;19(16):10141. doi: 10.3390/ijerph191610141. PMID: 36011773; PMCID: PMC9407926.

29 Për shkak të mungesës së të dhënave specifike të vendit për rreziqet klimatike në nivel rrethi, të dhënat nga vendet fqinje dhe pellgjet e lumenjve në Serbi, Mal të Zi, Maqedoninë e Veriut dhe Shqipëri janë përdorur për të ofruar një vlerësim të ekstrapoluar, për çdo rajon në Kosovë, duke përdorur https:/ /thinkhazard.org/en/

Figura.3 Ekspozimi i fëmijëve ndaj klimës dhe rreziqeve të lidhura me mjedisin[30]

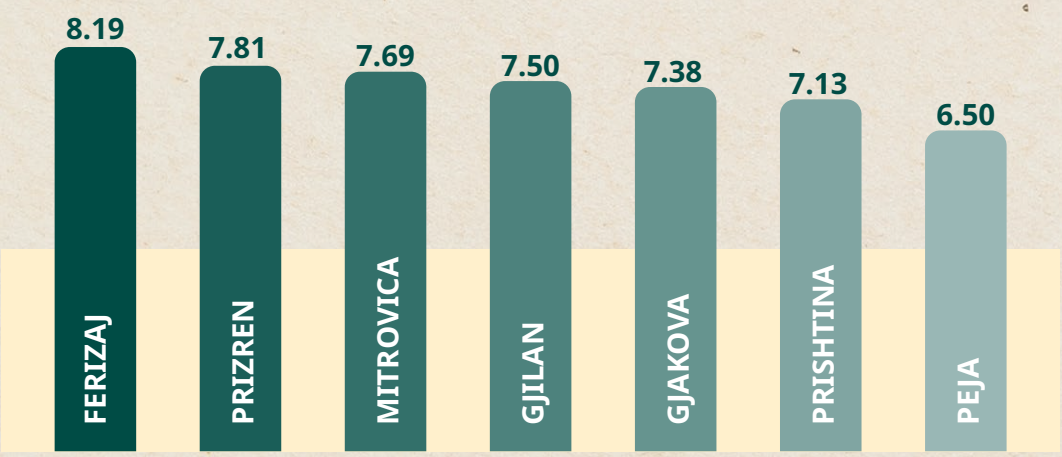

Figura e mëposhtme ofron një pamje të përafërt të rreziqeve më kritike të lidhura me klimën me të cilat përballen fëmijët e Kosovës; **mungesa e ujit, përmbytjet, nxehtësia ekstreme, tërmetet, rrëshqitjet e dheut, zjarret dhe ndotja e ajrit.** Këto rreziqe janë kombinuar më pas për të krijuar rezultatin total të ekspozimit ndaj rrezikut për çdo rajon.

Në përgjithësi, fëmijët në të gjitha rrethet e Kosovës përballen me **ekspozim të lartë ose jashtëzakonisht të lartë** ndaj klimës dhe rreziqeve të lidhura me mjedisin.

Figura.4 Cenueshmëria e fëmijëve ndaj klimës dhe rreziqet e lidhura me mjedisin[31][32]

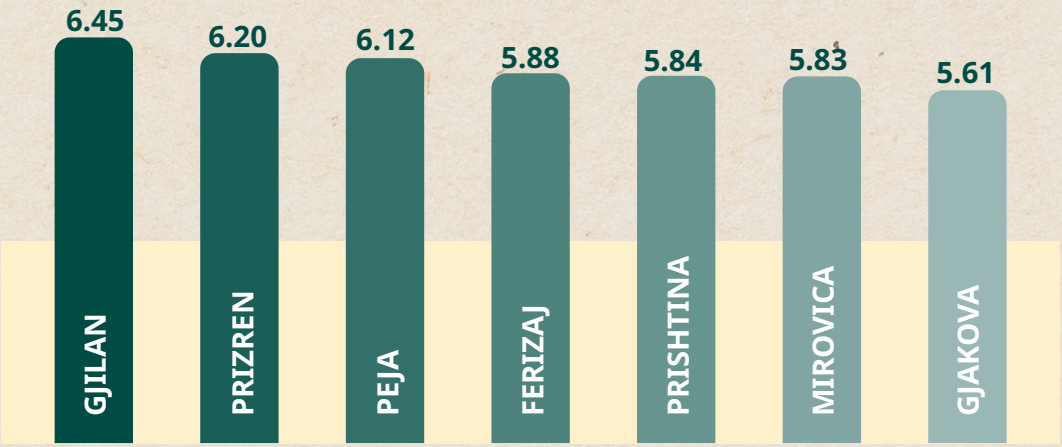

Figura më poshtë ofron një pamje të dobësive më kritike të lidhura me klimën për fëmijët në Kosovë. Këto përfshijnë **varfërinë kyçe shumëdimensionale të fëmijëve; duke përfshirë mungesën e qasjes në treguesit e ujit, kanalizimit dhe higjienës (WASH), shëndetit, ushqyerjes, arsimit dhe mbrojtjes së fëmijëve, përveç mungesës së qasjes në energji të pastër dhe strehim**

30 Për shkak të mungesës së të dhënave specifike për Kosovën për rreziqet klimatike në nivel qarku, të dhënat nga vendet fqinje dhe pellgjet e lumenjve në Serbi, Mal të Zi, Maqedoninë e Veriut dhe Shqipëri janë përdorur për të ofruar një vlerësim të ekstrapoluar, për çdo rajon në Kosovë, duke përdorur https:/ /thinkhazard.org/en/

31 Agjencia e Statistikave të Kosovës (2020) Anketa e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë (MICS) https://www.unicef.org/kosovoprogramme/topics/multiple-indicator-cluster-survey

32 Autoriteti Rregullativ i Shërbimeve të Ujit të Republikës së Kosovës (2022) KRU-Raporti Vjetor i Performancës 2022 https://www.arru-rks.org/assets/cms/uploads/files/Publikimet/raportet%20vjetore%20te%20performances/KRU-Raporti %20Vjetor%20i%20Performanca%202022%20v02.pdf

të sigurt. Këto dobësi më pas janë kombinuar për të krijuar rezultatin total të cenueshmërisë për çdo rajon.

Në përgjithësi, fëmijët në të gjitha rrethet e Kosovës përballen me një **cenueshmëri mesatare-të lartë** ndaj rreziqeve të klimës dhe mjedisit.

Figura.5 Harta e rrezikut klimatik te fëmijët

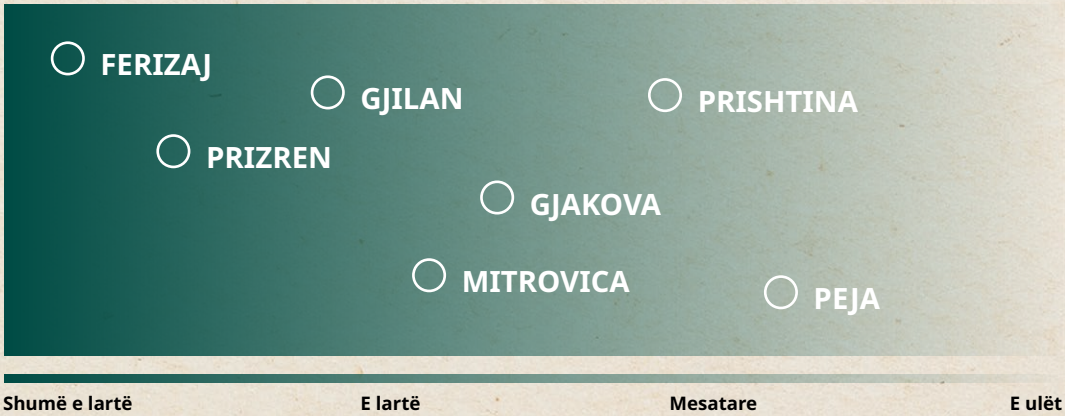

Në Kosovë, fëmijët që përballen me rreziqet më të mëdha të ndryshimeve klimatike janë ata që janë më të ekspozuar ndaj rreziqeve klimatike (Figura.3) dhe janë shumë të cenueshëm për shkak të varfërisë shumëdimensionale të fëmijëve (Figura.4).

Një notim i përgjithshëm i rrezikut klimatik të fëmijëve (nga 10) është zhvilluar duke kombinuar rezultatet e rrezikut klimatik (Figura.3) dhe pikët e cenueshmërisë së fëmijëve (Figura.4) për secilin rajon.

Rezultatet e kësaj tregojnë se fëmijët në të gjitha rrethet përballen me një rrezik të përgjithshëm të lartë klimatik

3.2 Rreziqet klimatike

3.2.1 Rritja e temperaturave dhe nxehtësia ekstreme

a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme

Që nga vitet 1950, temperaturat mesatare vjetore në Kosovë janë rritur për 2-3°C, me ngrohjen më të madhe që ka ndodhur gjatë muajve të verës.[33] Për më tepër, valët e të nxehtit janë bërë më të shpeshta. Në vitin 2021, Kosova përjetoi vitin më të nxehtë në histori, ku viti 2023 ishte i dyti më i nxehtë.[34]

33 Banka Botërore (2024) Trendet në Kosovë dhe ndryshime të rëndësishme kundër ndryshueshmërisë natyrore https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kosovo/trends-variability-projections#:~:text=SSP1%2D1.9%20holds%20warming%20to, dytë%20gjysma%20të%20shekullit%20

34 UNICEF (2022) The Cold Year of the Rest of Their Lives https://www.unicef.org/media/129506/file/UNICEF-coldest-year-heatwaves-and-children-EN.pdf

Fig.2 Trendi i temperaturës mesatare të ajrit sipërfaqësor në Kosovë (1951-2020)[35]

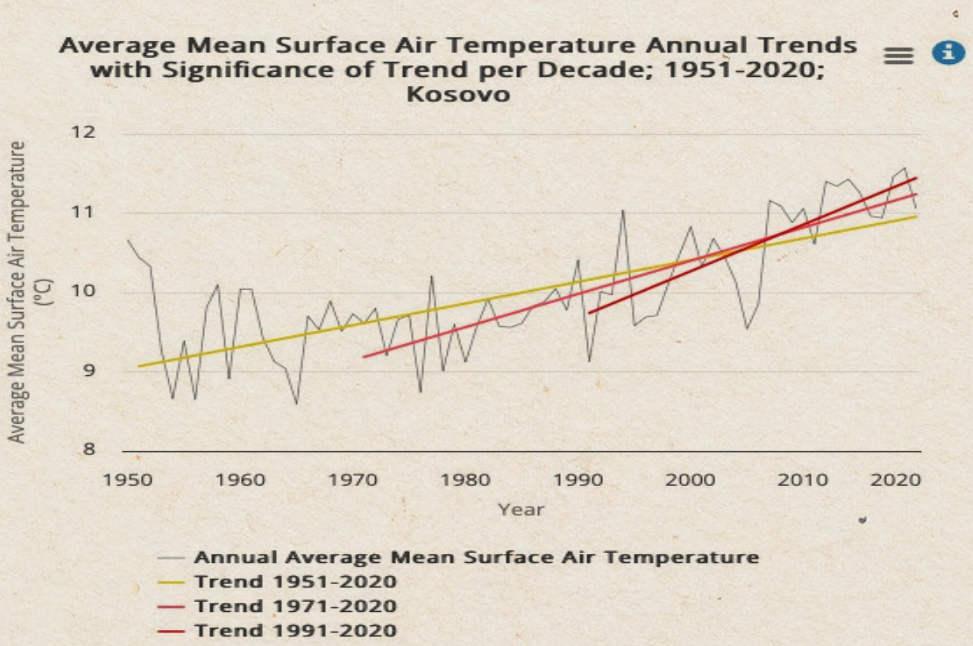

Në të ardhmen temperaturat mesatare vjetore pritet të vazhdojnë të rriten me afërsisht 0,5-1°C çdo dekadë, në varësi të përpjekjeve globale për të kufizuar emetimet e gazrave serrë.[36][37] Kjo do të thotë se, në përgjithësi, temperaturat mesatare ka të ngjarë të rriten me 4-8°C të tjera deri në vitin 2100.[38][39] Ky ndryshim i temperaturave mesatare do të çojë në më shumë valë të nxehtit dhe rritje të temperaturave të verës dhe dimrit, veçanërisht në rajonet malore, duke i ekspozuar më shumë se 50% të fëmijëve të Kosovës ndaj frekuencës së lartë të valëve të të nxehtit.[40]

b. Ndikimet tek fëmijët

Sëmundjet e lidhura me nxehtësinë

Rreth gjysma e fëmijëve që jetojnë në Evropë dhe Azinë Qendrore janë aktualisht të ekspozuar ndaj valëve të shpeshta të të nxehtit. Kjo është dyfishi i mesatares globale të 1 në 4 fëmijë.[41] Deri në vitin 2080, këto temperatura në rritje pritet të çojnë në trefishimin e vdekshmërisë nga nxehtësia - me shumë prej viktimave që ka të ngjarë të jenë fëmijë.[42]

Vitet e fundit, me rritjen e valëve të të nxehtit, janë shtuar edhe pranimet

35 Banka Botërore (2024) Trendet në Kosovë dhe ndryshime të rëndësishme kundër ndryshueshmërisë natyrore https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kosovo/trends-variability-projections#:~:text=SSP1%2D1.9%20 mban%20 ngrohjen% 20 deri, e dyta%20gjysma%20 e%20shekullit%20

36 Banka Botërore (2024) Trendet në Kosovë dhe ndryshime të rëndësishme kundër ndryshueshmërisë natyrore https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kosovo/trends-variability-projections#:~:text=SSP1%2D1.9%20holds%20warming%20to, dytë%20gjysma%20të%20shekullit%20

37 EEA (2014) Ndryshimet e parashikuara në temperaturën vjetore, të verës dhe të dimrit https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/figures/projected-changes-in-annual-summer

38 NATO (2024) Raporti i Vlerësimit të Ndikimit të Ndryshimeve Klimatike dhe Sigurisë së NATO-s 2024, Botimi i Tretë

39 Banka Botërore (2024) Trendet në Kosovë dhe ndryshime të rëndësishme kundër ndryshueshmërisë natyrore https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kosovo/trends-variability-projections#:~:text=SSP1%2D1.9%20holds%20warming%20to, dytë%20gjysma%20të%20shekullit%20

40 UNICEF (2022) Viti më i ftohtë i pjesës tjetër të jetës së tyre: Mbrojtja e fëmijëve nga ndikimet e përshkallëzuara të valëve të të nxehtit https://www.unicef.org/media/129506/file/UNICEF-coldest-year-heatwaves-and-children- EN.pdf

41 UNICEF (2024) Beat the Heat 2024. https://www.unicef.org/eca/reports/beat-heat-2024

42 UNICEF (2022) The Cold Year of the Rest of Their Lives https://www.unicef.org/media/129506/file/UNICEF-coldest-year-heatwaves-and-children-EN.pdf

Temperaturat e larta në Kosovë jo vetëm që kontribuojnë në vdekshmërinë e shkaktuar nga nxehtësia, por edhe përkeqësojnë një sërë sëmundjesh pediatrike ©UNICEF Kosovë/2024

e fëmijëve në spitale. Qendrat e Mjekësisë Familjare në Prishtinë dhe Mitrovicë kanë raportuar një rritje të konsiderueshme të vizitave të pacientëve në ditët e nxehta gjatë viteve të fundit, ku shumë prej pacientëve janë fëmijë.[43][44]

Fëmijët më të vegjël të Kosovës janë më të ndjeshëm ndaj sëmundjeve të lidhura me të nxehtin si goditja e nxehtësisë.[45] Ata janë veçanërisht të prekshëm për shkak të madhësisë së tyre më të vogël të trupit, raportit më të lartë të sipërfaqes së trupit ndaj masës dhe mekanizmave të papjekur të rregullimit të temperaturës. Kjo e bën të vështirë ftohjen e tyre kur temperaturat e ambientit janë të larta. Mungesa e ambienteve ftohëse në shtëpi (p.sh. klimatizimi), në shkolla dhe spitale rrit më tej ekspozimin e fëmijëve ndaj temperaturave më të larta.

Ekspozimi ndaj nxehtësisë është konstatuar të ketë efekte akute tek fëmijët, madje edhe para lindjes, duke çuar potencialisht në lindje të parakohshme, peshë të ulët në lindje, vdekje në lindje dhe anomali kongjenitale.[46][47] Komplikimet nga lindja e parakohshme janë veçanërisht shqetësuese, pasi ato përfaqësojnë një nga kontribuuesit më të mëdhenj në vdekjet neonatale në Kosovë. Rreth 10% e lindjeve klasifikohen si të parakohshme, që do të thotë se foshnja lind para javës së 37-të të shtatzënisë.[48]

Në nënat shtatzëna, rreziku i lindjes së fëmijës të vdekur është më i lartë tek ato që përjetojnë temperatura ekstreme të larta gjatë javës para lindjes.[49] Rreziku i lindjes së parakohshme është gjetur të jetë 15% më i lartë për nënat që kanë përjetuar nxehtësi ekstreme.[50]

43 KosovaPress (2023) Rritet fluksi i pacientëve si rezultat i temperaturave të larta https://kosovapress.com/eng/the-flow-of-patients-increases-a s-a-result-of-high-temperatures

44 Koha Ditore (2023). Temperaturat e larta – mbi 24 fëmijë në Mitrovicë kanë kërkuar mjekim për 100 orë. https://www.koha.net/en/KOSOVO/28877/high-temperatures-for-24-hours-required-treatment-for-over-100-children-in-Mitrovica

45 Po aty.

46 UNICEF (2024) Beat the Heat 2024. https://www.unicef.org/eca/reports/beat-heat-2024

47 Brink, N., Lakhoo, DP, Solarin, I. et al. Ndikimet e ekspozimit të nxehtësisë në mitër në shëndetin afatgjatë dhe rezultatet sociale: një rishikim sistematik. BMC Pregnancy Childbirth 24, 344 (2024).

48 Kallxo (2023) 147 foshnje vdiqën sivjet në Neonatologji https://kallxo.com/lajm/147-foshnje-vdiqen-sivjet-ne-neonatologji/

49 Cushing L, Morello-Frosch R, Hubbard A. Nxehtësia ekstreme dhe lidhja e saj me pabarazitë sociale në rrezikun e lindjes spontane të parakohshme. Pediatër Perinat Epidemiol. 2022 janar; 36 (1): 13-22. doi: 10.1111/ppe.12834

50 McElroy S, Ilango S, Dimitrova A, Gershunov A, Benmarhnia T. Nxehtësia ekstreme, lindja e parakohshme dhe lindja e vdekur: Një analizë globale në 14 vende me të ardhura të mesme të ulëta. Environ Int. Janar 2022; 158:106902. doi: 10.1016/j.envint.2021.106902. Epub 2021 Tetor 6. PMID: 34627013

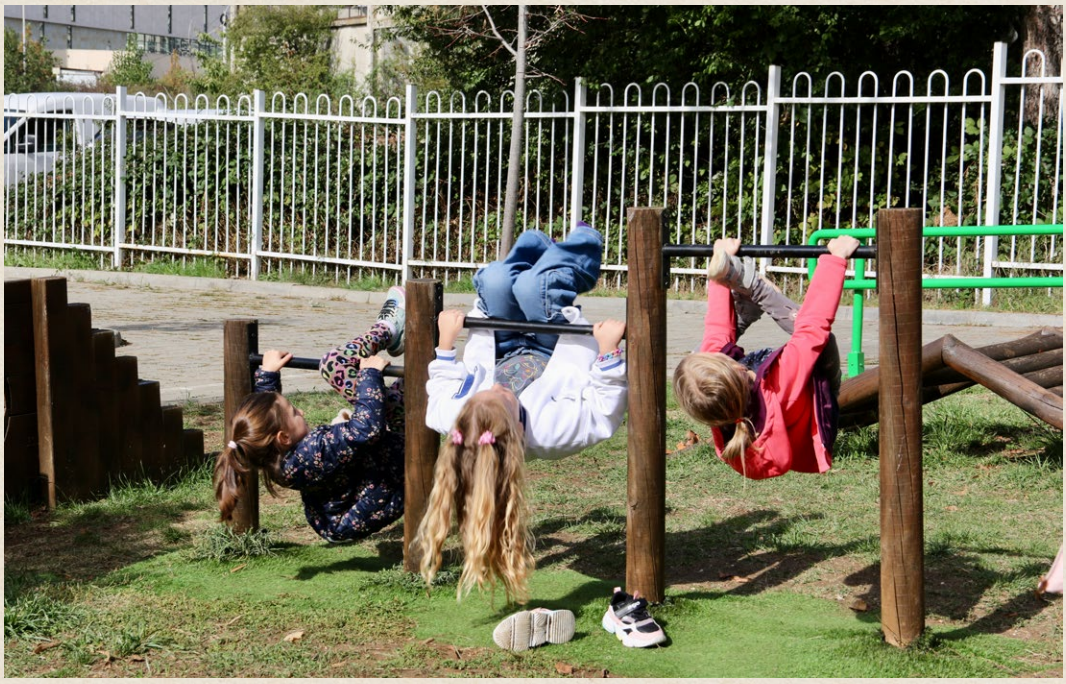

Në mars 2024, një nënë luan futboll jashtë shtëpisë së saj me dy nga fëmijët e saj në Plemetin (Obiliq), © UNICEF/UNI552857/Karahoda

Për më tepër, rritja e ekspozimit ndaj nxehtësisë gjatë shtatzënisë është shoqëruar me arritje më të ulëta arsimore dhe më pak fitime më vonë në jetë.[51]

Vapa ekstreme mund të rrisë rrezikun e çrregullimeve hipertensive të shtatzënisë.[52] Ky është një shkak kryesor i vdekshmërisë së nënave, i cili gjithashtu mund të rrezikojë nënën dhe foshnjën për probleme gjatë shtatzënisë dhe lindjes.

Në njësitë e kujdesit intensiv neonatal (NICU) në të gjithë Kosovën që nuk kanë ajër të kondicionuar, temperaturat e tepërta të ambientit mund të shkaktojnë hipertermi neonatale, ku pamundësia për të mbajtur kontrollin e duhur të temperaturës së trupit mund të ketë pasoja fatale. Nxehtësia ekstreme lidhet drejtpërdrejt me normat më të larta të vdekshmërisë tek foshnjat, veçanërisht tek të porsalindurit, me efektet më të rënda që shpesh rezultojnë nga çrregullimet e frymëmarrjes, të sistemit tretës dhe të gjakut.

Në të gjithë Evropën Lindore, stresi i nxehtësisë dhe hipertermia janë shoqëruar me sindromën e vdekjes së papritur të foshnjave (SIDS), veçanërisht në ato raste kur sindroma arrin kulmin para moshës 4 muajsh.[53] SIDS shpesh ndodh në mjedise jashtëzakonisht të ngrohta ose në situata ku foshnjat janë tepër të veshura ose të mbështjella, duke theksuar rolin kritik që luan temperatura e mjedisit në këto ngjarje tragjike.

Për fëmijët më të rritur në Kosovë, stresi i nxehtësisë lidhet më shpesh me aktivitetin fizik, si sportet, kur temperaturat janë të larta. Pranimet në spital për dehidrim janë dukshëm më të larta tek fëmijët e moshës 5-18 vjeç, veçanërisht gjatë valëve të të nxehtit.

51 Brink, N., Lakhoo, DP, Solarin, I. et al. Ndikimet e ekspozimit të nxehtësisë në mitër në shëndetin afatgjatë dhe rezultatet sociale: një rishikim sistematik. BMC Pregnancy Childbirth 24, 344 (2024). https://doi.org/10.1186/s12884-024-06512-0

52 CDC (2024) Përmbledhje klinike e nxehtësisë dhe grave shtatzëna https://www.cdc.gov/heat-health/hcp/clinical-overview/heat-and-pregnant-women.html

53 UNICEF (2024) Beat the Heat: Shëndeti i fëmijëve mes valëve të të nxehtit në Evropën Lindore dhe Azinë Qendrore https://www.unicef.org/eca/media/35706/file/Beat%20the%20Heat%202024.pdf

Në dekadat e ardhshme, rriqrat në Kosovë ka të ngjarë të përhapen në lartësi më të larta dhe në rajone më parë më të ftohta në rajonet qendrore dhe lindore si rezultat i ndryshimeve klimatike.

Ndikime të tjera të lidhura me shëndetin

Temperaturat e larta në Kosovë jo vetëm që kontribuojnë në vdekshmërinë e shkaktuar nga nxehtësia, por edhe përkeqësojnë një sërë sëmundjesh pediatrike.[54] Këto përfshijnë sëmundjet infektive, problemet me frymëmarrje, sëmundjet endokrine, ushqimore dhe metabolike, si dhe çrregullime të sistemit nervor.[55] Është konstatuar se stresi i nxehtësisë rrit gjasat që fëmijët të dërgohen në repartet e urgjencës me pneumoni dhe mund të çojë në norma më të larta të shtrimeve në spital të lidhura me pneumoninë.[56] Kombinimi i temperaturave të larta dhe cilësisë së dobët të ajrit përkeqëson më tej këto rezultate të pafavorshme shëndetësore, veçanërisht te fëmijët e vegjël.

Një klimë më e ngrohtë është lidhur me një rrezik në rritje të sëmundjeve të transmetuara nga vektorët në nivel global, duke zgjeruar hapësirën klimatike të vektorëve të sëmundjeve si mushkonjat, mizat e rërës dhe rriqrat.[57][58] Në Kosovë, sëmundja e transmetuar nga rriqrat paraqet kërcënimin më të madh të bartësve për fëmijët, si rezultat i sëmundjeve si Encefaliti i lindur nga rriqrat (TBE), Ethet Hemorragjike Krime-Kongo (CCHF) dhe Sëmundja Lyme. Këto sëmundje mund të çojnë në paralizë, toksikozë, reaksione alergjike

54 UNICEF (2024) Beat the Heat: Shëndeti i fëmijëve mes valëve të të nxehtit në Evropën Lindore dhe Azinë Qendrore https://www.unicef.org/eca/media/35706/file/Beat%20the%20Heat%202024.pdf

55 UNICEF (2024) Beat the Heat 2024. https://www.unicef.org/eca/reports/beat-heat-2024

56 Makrufardi F, Triasih R, Nurnaningsih N, Chung KF, Lin SC, Chuang HC. Temperaturat ekstreme rrisin rrezikun e pneumonisë pediatrike: një rishikim sistematik dhe meta-analizë. Para Pediatr. 2024 shkurt 2; 12:1329918. doi: 10.3389/fped.2024.1329918. PMID: 38370139; PMCID: PMC10869493

57 D. Porretta, V. Mastrantonio, S.Amendolia, S. Gaiarsa, S. Epis, C. Genchi, C. Bandi, D. Otranto, S. Urbanelli Efektet e ndryshimeve globale në kamaren klimatike të rriqrës Ixodes ricinus të konkluduara nga Modelimi i shpërndarjes së specieve Vektorët e parazitëve, 6 (2013), f. 271

58 Bouchard C, Dibernardo A, Koffi J, Wood H, Leighton PA, Lindsay LR. N Rritja e rrezikut të sëmundjeve të shkaktuara nga rriqrat me ndryshimet klimatike dhe mjedisore. Can Commun Dis Rep. 2019 Prill 4;45(4):83-89. doi: 10.14745/ccdr.v45i04a02. PMID: 31285697; PMCID: PMC6587693 https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6587693/

Nxehtësia ekstreme zvogëlon cilësinë dhe sasinë e ushqimit lokal të disponueshëm për fëmijët, ndërkohë që ndikon në jetesën dhe përkeqëson varfërinë. ©UNICEF Kosovë/2022

dhe madje edhe vdekje tek fëmijët.[59][60][61] Në Kosovë, rreziku i infektimit mbetet më i lartë në zonat me bimësi të dendur dhe blegtori, ku shumica e kafshimeve ndodhin në maj dhe qershor.[62] Në dekadat e ardhshme, rriqrat në Kosovë ka të ngjarë të përhapen në lartësi më të larta dhe në rajone më parë më të ftohta në rajonet qendrore dhe lindore, si rezultat i ndryshimeve klimatike.[63] Ndryshime të tilla do të mundësojnë më shumë rriqra të mbijetojnë dimrin, duke rritur mundësinë e pickimit të rriqrave.[64]

Mushkonjat, të cilat shkaktojnë sëmundje të tilla si malaria, dengoja dhe virusi i Nilit Perëndimor, mund të zgjerojnë gjithashtu gamën e tyre në të gjithë Ballkanin Perëndimor, si rezultat i temperaturave më të ngrohta dhe rritjes së lagështisë.[65] Për shembull, në vitin 2020, Kosova raportoi incidencën e saj të parë të mushkonjave tigër aziatike, një vektor potencial i rreth 22 viruseve, duke përfshirë dengën, chikungunya dhe Zika, të cilat të gjitha kanë potencialin të shkaktojnë sëmundje të rënda, madje edhe vdekje, te fëmijët.[66]

59 Po aty.
60 Po aty.
61 Deka, Mark. (2017). Ethet hemorragjike Krime-Kongo (CCHF) Vlerësimi i Rrezikut Gjeografik dhe Mjedisor në Gadishullin Ballkanik dhe Anadollin. Punime në Gjeografinë e Aplikuar. 4. 10.1080/23754931.2017.1378122.
62 Ponosheci-Biçaku, A., Ahmeti, S., Trkulja, V., Biçaku, A., & Tešović, G. (2021). Të dhënat e para për borreliozën Lyme humane në Kosovë: Vlerësimi i mundshëm i sëmundjes nga perspektiva e pickimit të rriqrës. *Sëmundjet e lindura nga vektori dhe zoonotike, 21*(6), 450-456. https://doi.org/10.1089/vbz.2020.2717
63 HW Williams, DE Cross, HL Crump, CJDrost, CJ. Thomas Përshtatshmëria e klimës për rriqrat evropianë: Vlerësimi i modeleve të shpërndarjes së specieve kundrejt modeleve null dhe projeksioni nën Vektorin e parazitëve të klimës AR5, 8 (1) (2015), f. 440
64 Jan C. Semenza, Shlomit Paz, (2021) Ndryshimi i klimës dhe sëmundja infektive në Evropë: Ndikimi, projeksioni dhe përshtatja, Shëndeti Rajonal i Lancet - Evropë, Vëllimi 9, 2021, 100230, ISSN 2666-7762, https://doi. org/10.1016/j.lanepe.2021.100230
65 Po aty.
66 Muja-Bajraktari N, Kadriaj P, Zhushi-Etemi F, Sherifi K, Alten B, Petrić D, Velo E, Schaffner F. Mushkonja tigër aziatike Aedes albopictus (Skuse) në Kosovë: Regjistrimi i parë. PLoS One. 2022 Mars 15; 17 (3): e0264300. doi: 10.1371/ditar.pone.0264300. PMID: 35290988; PMCID: PMC8923454

Vapa ekstreme gjithashtu ndikon në arritjen e arsimimit të fëmijëve në shkollë, përmes mekanizmave të shumtë, duke përfshirë lodhjen e shkaktuar nga nxehtësia dhe rritjen e sëmundjeve infektive
©UNICEF Kosovë/2024

Mizat e rërës, vektorët e Leishmaniozës, gjithashtu kanë potencial për të zgjeruar gamën e tyre në Kosovë si rezultat i ndryshimeve klimatike.[67][68] Leishmanioza tek fëmijët mund të shkaktojë probleme të rënda shëndetësore, duke përfshirë dëmtimin e organeve kërcënuese për jetën, lezione të lëkurës, kequshqyerje dhe ndikime të rëndësishme psikologjike dhe edukative. Ashtu si me rriqrat dhe mushkonjat, gama e mizave të rërës pritet të lëvizë nga rajoni perëndimor në rajonet qendrore dhe lindore.[69]

Përhapja e sëmundjeve ushqimore si pasojë e rritjes së temperaturave është vërejtur edhe në vendet fqinje, ndonëse të dhënat për këtë mbeten të kufizuara sa i përket Kosovës.[70] Kjo është për shkak se patogjenët, përfshirë Campylobacter, salmonella dhe bakteret e.coli, përhapja dhe transmetimi janë të lidhura ngushtë me temperaturat më të ngrohta. Kjo rrit rrezikun e ndotjes bakteriale në të gjithë zinxhirin ushqimor.[71] Transmetimi i sëmundjeve të shkaktuara nga ushqimi nga këta patogjenë pritet të rritet në Evropë pasi klima vazhdon të ngrohet.[72] **Sëmundjet e shkaktuara nga uji gjithashtu pritet të rriten për të njëjtat arsye, të shoqëruara nga mungesa e sistemeve të ujit të menaxhuar në mënyrë të sigurt, veçanërisht në zonat rurale.[73][74]**

67 Po aty.
68 Attila J. Trájer, Ina Hoxha, Betim Xhekaj, Katharina Platzgummer, Vit Dvořák, Adelheid G. Obwaller, Jovana Stefanovska, Aleksandar Cvetkovikj, Julia Walochnik, Kurtesh Sherifi, Edwin Kniha, Ecological setting the Republic of Kosovo, , Volume 10, Issue 12, 2024, e33029, ISSN 2405-8440, https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e33029
69 Po aty.
70 Profili i rrezikut nga ndryshimet klimatike të USAID (2017) https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2017_USAID_Climate%20Change%20Risk%20Profile%20-%20Kosovo.pdf
71 Po aty.
72 Po aty.
73 Agjencia e Statistikave të Kosovës (2020) Anketa e grupeve me tregues të shumëfishtë (MICS) https://www.unicef.org/kosovoprogramme/topics/multiple-indicator-cluster-survey
74 Levy K, Smith SM, Carlton EJ. Ndikimet e ndryshimeve klimatike në sëmundjet e shkaktuara nga uji: Lëvizja drejt projektimit të ndërhyrjeve. Curr Environ Health Rep 2018 Qer;5(2):272-282. doi: 10.1007/s40572-018-0199-7. PMID: 29721700; PMCID: PMC6119235

Ndikimi në të ushqyerit e fëmijëve

Efektet e nxehtësisë ekstreme e komplikojnë më tej këtë barrë duke reduktuar cilësinë dhe sasinë e ushqimit lokal të disponueshëm për fëmijët, duke ndikuar në të njëjtën kohë në mjetet e jetesës dhe duke përkeqësuar varfërinë, me implikime të rëndësishme për ushqimin e fëmijëve. Në Kosovë, kequshqyerja e fëmijërisë vazhdon të jetë shqetësuese dhe ekzistojnë pabarazi e madhe për fëmijët më të varfër, duke përfshirë ata në komunitetet romë, ashkali dhe egjiptianë. Vetëm një në tre fëmijë ndërmjet moshës 6 dhe 36 muajsh në Kosovë aktualisht merr dietën minimale të pranueshme.[75] Rreth 9 për qind e fëmijëve nën pesë vjeç, nga familjet më të varfra, janë të rrëgjuar (gjatësi e shkurtër për moshën).[76] Kjo shifër është edhe më e lartë në mesin e fëmijëve romë, ashkali dhe egjiptianë, ku 15 për qind e moshës nën 5 vjeç janë të rrëgjuar.[77]

Nxehtësia ekstreme zvogëlon produktivitetin bujqësor duke stresuar të korrat dhe bagëtinë, duke rritur gjithashtu rrezikun e sëmundjeve të lidhura me nxehtësinë tek kafshët. Rritja e temperaturave është shoqëruar gjithashtu me rritjen e përthithjes së metaleve të rënda nga të korrat dhe bagëtitë, duke i bërë ato më pak të sigurta për konsum njerëzor. Për më tepër, temperaturat më të larta mund të çojnë në rritjen e përdorimit të plehrave dhe pesticideve për të ruajtur rendimentet e të korrave. Fëmijët në Kosovë, me trupat e tyre më të vegjël dhe më të cenueshëm, janë veçanërisht të ndjeshëm ndaj këtyre toksinave, të cilat mund të kenë pasoja të rënda shëndetësore.

Në të njëjtën kohë, ndikimet e nxehtësisë ekstreme dhe ndryshimeve klimatike po bëjnë presion të jashtëzakonshëm në sistemet vendore të prodhimit të ushqimit, duke çuar në një varësi në rritje nga ushqimet e paketuara dhe të përpunuara, gjë që është lidhur me rritjen e mungesës së mikronutrientëve, obezitetit dhe sëmundjeve jo të transmetueshme, si diabeti tek fëmijët. Është zbuluar gjithashtu se nxehtësia ekstreme çon në një rritje të stilit të jetesës jo aktive dhe të izoluar tek fëmijët, ku shumë prej tyre zgjedhin të qëndrojnë brenda në vend që të luajnë jashtë.

Ndikimet në arsim

Nxehtësia ekstreme ndikon edhe në arritjen e arsimimit të fëmijëve në shkollë, përmes mekanizmave të shumtë. Shumë shkolla, veçanërisht në komunitetet rurale, gjithashtu kanë mungesë të sistemeve të ftohjes, duke i bërë temperaturat e klasave të padurueshme si për fëmijët ashtu edhe për mësuesit. Temperaturat më të nxehta janë zbuluar se reduktojnë rrjedhën e gjakut cerebral dhe rrisin lodhjen e lidhur me nxehtësinë, duke kufizuar aftësinë e fëmijëve për t'u përqendruar në klasë. [78] Së fundi, ndërsa temperaturat ngrohen, diarreja dhe sëmundjet e tjera infektive gjithashtu ka të ngjarë të rriten, veçanërisht në shkollat që ende nuk kanë qasje në ujë të sigurt, shërbime sanitare dhe higjienike për fëmijët.

75 UNICEF (2024) Fëmijët në Kosovë https://www.unicef.org/kosovoprogramme/children-kosovo#:~:text=Child%20malnutrition%20continues%20to%20be,receives%20the%20minimum%20acceptable%20diet.

76 Banka Botërore. Një analizë e situatës së shërbimeve të zhvillimit të fëmijërisë së hershme (ZHHH) në Kosovë. Publikuar tetor 2021. Qasur më 5 shtator 2024. https://documents1.worldbank.org/curated/en/281831632126362189/pdf/A-Situational-Analysis-of-Early-Childhood-Development-ECD-Koovos. pdf

77 Po aty.

78 Wayne C. Drevets & Marcus E. Raichle (1998) Shtypja e gjakut cerebral rajonal gjatë implikimeve emocionale kundrejt implikimeve më të larta njohëse për ndërveprimet midis emocioneve dhe njohjes, njohjes dhe emocionit, 12:3, 353-385, DOI: 10.106998

Ndikimet në mbrojtjen e fëmijëve

Në vende të tjera, nxehtësia ekstreme është zbuluar se i vendos gratë dhe fëmijët në një rrezik më të madh të dhunës dhe abuzimit në shtëpi. [79] Kjo ka qenë e lidhur me streset mjedisore dhe përkeqësimin e varfërisë, duke çuar në një rritje të stresit ekonomik dhe fiziologjik për prindërit, gjë që nga ana tjetër mund të çojë në një rritje të rrezikut të dhunës për fëmijët.[8081]

Hulumtime të tjera kanë treguar gjithashtu se nxehtësia ekstreme dhe temperaturat në rritje rrisin stresin dhe ankthin tek fëmijët gjithashtu, duke shkaktuar çregullime të ndryshme të humorit dhe sjelljes, si tek fëmijët ashtu edhe tek të rriturit. [82] [83] [84] Këto rreziqe, që ka të ngjarë të rriten me ngrohjen e mëtejshme, mendohet se shkaktohen nga stresi i termorregullimit dhe një përgjigje negative neurologjike pasuese ndaj nxehtësisë.[85]

Së fundi, sipas fëmijëve dhe të rinjve të intervistuar, nxehtësia ekstreme gjithashtu mund t'i pengojë ata të shoqërohen dhe të luajnë jashtë. Kjo kufizon aftësinë e tyre për të ushtruar, për t'u socializuar dhe lidhur me natyrën dhe trashëgiminë e tyre kulturore. Studimet nga vende të tjera kanë treguar se kjo mund të rrisë rrezikun e izolimit social, ankthit dhe depresionit.[86]

3.2.2 Reshjet e mëdha të shiut dhe përmbytjet

a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme

Kosova ka përjetuar një rënie të përgjithshme të reshjeve që nga vitet 1950, e shoqëruar me frekuencë dhe intensitet të shtuar të ngjarjeve të reshjeve.[87] Reshjet mesatare vjetore për periudhën 1930-1990 ishin 820 mm, ndërsa për periudhën 2001-2019 ishin 674 mm. [88] Ky trend është veçanërisht i dukshëm në reshjet e dimrit, veçanërisht në rajonet malore, duke çuar në përmbytje më të shpeshta pranverore.

Krahas përmbytjeve pranverore, Kosova rrezikohet edhe nga vërshimet në zonat fushore, nga vërshimet e shpejta në rajonet malore dhe nga thyerjet e mundshme të digave.[89]

79 Sanz-Barbero B, Linares C, Vives-Cases C, González JL, López-Ossorio JJ, Díaz J. Vala e nxehtësisë dhe rreziku i dhunës nga partneri intim. Sci Total Environ. 2018 dhjetor 10; 644: 413-419. doi: 10.1016/j.scitotenv.2018.06.368. Epub 2018 6 korrik. PMID: 29981991

80 End Violence (2022) Si kriza klimatike po nxit dhunën ndaj fëmijëve dhe çfarë mund të bëjmë për të https://www.end-violence.org/articles/how-climate-crisis-driving-violence-against-children-and -çfarë-mund të bëjmë-për-të

81 Mahendran R, Xu R, Li S, Guo Y. Dhuna ndërpersonale e lidhur me motin e nxehtë. Lancet Planet Health. 2021 shtator; 5 (9): e571-e572. doi: 10.1016/S2542-5196(21)00210-2. PMID: 34508676

82 Chan EYY, Lam HCY, So SHW, Goggins WB III, Ho JY, et al. 2018. Lidhja midis temperaturave të ambientit dhe shtrimeve në spital të çrregullimeve mendore në një qytet subtropikal: një studim me seri kohore të Rajonit Special Administrativ të Hong Kongut. Int. J. Mjedisi. Res. Shëndeti Publik 15(4):754

83 Wang X, Lavigne E, Ouellette-Kuntz H, Chen BE. 2014. Ndikimet akute të ekspozimit të temperaturës ekstreme në pranimet në dhomën e urgjencës në lidhje me çrregullimet mendore dhe të sjelljes në Toronto, Kanada. J. Affect. Disord 155(1):154–61

84 Kim Y, Kim H, Gasparrini A, Armstrong B, Honda Y, etj. 2019. Vetëvrasja dhe temperatura e ambientit: një studim me shumë qytete në shumë vende. Environ. Health Perspect 127(11):117007

85 Burke M, González F, Baylis P, Heft-Neal S, Baysan C, et al. 2018. Temperaturat më të larta rrisin shkallën e vetëvrasjeve në Shtetet e Bashkuara dhe Meksikë. Nat. Clim. Change 8(8):723–29

86 Vergunst F, Berry HL. Ndryshimet klimatike dhe shëndeti mendor i fëmijëve: një perspektivë zhvillimore. Clin Psychol Sci. 2022 korrik; 10 (4): 767-785. doi: 10.1177/21677026211040787. Epub 2021 Shtator 14. PMID: 35846172; PMCID: PMC9280699.

87 Banka Botërore (2024) Trendet në Kosovë dhe ndryshime të rëndësishme kundër ndryshueshmërisë natyrore https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kosovo/trends-variability-projections#:~:text=SSP1%2D1.9%20holds%20warming%20to, dytë%20gjysma%20të%20shekullit%20

88 Agjencia për Mbrojtjen e Mjedisit të Kosovës https://www.ammk-rks.net/assets/cms/uploads/files/Publikime-raporte//2._Treguesit_e_ndryshimeve_klimatike.pdf

89 Po aty.

Fig.3 Trendet vjetore të reshjeve në Kosovë (1951-2020)[90]

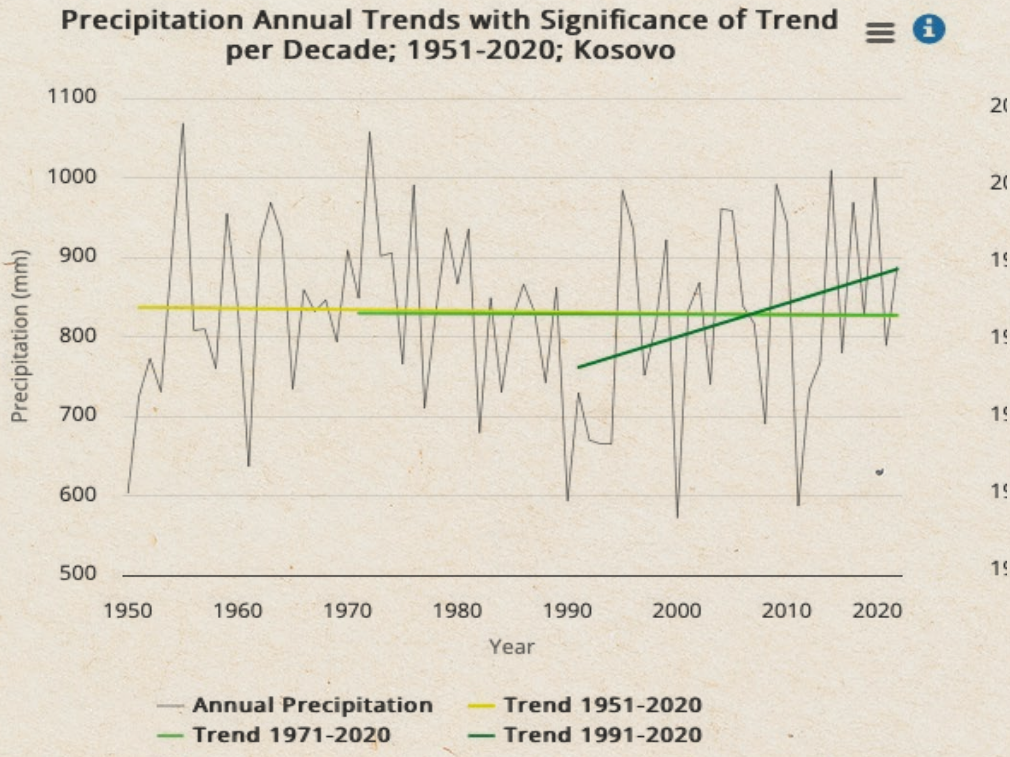

Në Kosovë, rreziku dhe kostoja e mundshme e dëmeve nga përmbytjet përkeqësohen nga kanalet e lumenjve të mirëmbajtura keq, nxjerrja e zhavorrit nga argjinaturat e përmbytjeve dhe ndërtimet në zonat e rrezikuara nga përmbytjet. Në zonat urbane, projektimi joadekuat i sistemeve të kullimit dhe kanalizimit i bën qytetet dhe qytezat e vendit të cenueshme ndaj përmbytjeve, duke i vënë në rrezik të ndotjes shërbimet e ujit të pijshëm.[91]

Fig.4 Mesatarja vjetore e ndikuar në BPV si rezultat i përmbytjeve[92]

90 Banka Botërore (2024) Trendet në Kosovë dhe ndryshime të rëndësishme kundër ndryshueshmërisë natyrore https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kosovo/trends-variability-projections#:~:text=SSP1%2D1.9%20holds%20warming%20to, dytë%20gjysma%20të%20shekullit%20

91 Profili i rrezikut nga ndryshimet klimatike të USAID (2017) https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2017_USAID_Climate%20Change%20Risk%20Profile%20-%20Kosovo.pdf

92 GFDRR (2017) Profili i rrezikut nga fatkeqësitë në Kosovë https://www.gfdrr.org/en/publication/disaster-risk-profile-kosovo

Qyteti i Fushë Kosovës u përmbyt në janar të vitit 2023 pas shirave të dendur
©Prishtina Insight/2024

Si e tillë, mesatarja vjetore e popullsisë së prekur nga përmbytjet në Kosovë është afërsisht 10,000, me një ndikim mesatar vjetor të BPV prej rreth 50 milionë dollarë, numër ky që është rritur vitet e fundit.[93] Mitrovica është veçanërisht e prirë ndaj përmbytjeve për shkak të afërsisë së saj me lumenjtë Ibër dhe Sitnica, shpyllëzimit dhe aktiviteteve historike të minierave që kanë ndryshuar peizazhin dhe rrjedhat ujore të rajonit.[94]

Projeksionet e ardhshme tregojnë një rënie të reshjeve të përgjithshme vjetore në Kosovë për rreth 15%, ku reduktimet më të theksuara ndodhin gjatë muajve të verës. [95] Në të kundërt, reshjet e dimrit pritet të rriten, veçanërisht në rajonet malore. Ky ndryshim sezonal ka të ngjarë të rezultojë në përmbytje më të shpeshta pranverore, pasi rritja e reshjeve të dimrit dhe shkrirja e borës kontribuojnë në nivele më të larta të ujit gjatë pranverës.[96]

b. Ndikimet tek fëmijët

Ndikimet fizike

Vitet e fundit, përmbytjet e mëdha kanë shkaktuar dëme të konsiderueshme në mbarë Kosovën, ku shumë fëmijë kanë humbur shtëpitë e tyre për shkak të dëmtimit nga uji, veçanërisht në zonat e cenueshme si Mitrovica, Peja dhe Skenderaj. Për shembull, në janar 2023, Skenderaj dhe Mitrovica u përballën me përmbytje të rënda, duke prekur 3,580 familje (rreth 21,500 njerëz). [97] Raportet treguan se 850 familjeve iu përmbytën shtëpitë dhe mbi 3,000 fëmijë nën 18 vjeç u prekën, duke përfshirë një fëmijë që u lëndua për vdekje. [98] [99] Ndikime të tjera përfshinin mungesën e ujit të pijshëm dhe ndërpre-

93 GFDRR (2017) Profili i rrezikut nga fatkeqësitë në Kosovë https://www.gfdrr.org/en/publication/disaster-risk-profile-kosovo
94 Po aty.
95 Qeveria e Kosovës (2023) Strategjia Kombëtare e Menaxhimit të Ujërave https://mjedisi.info/wp-content/uploads/2023/03/National-water-management-strategy-2036-Kosovo.pdf
96 Profili i rrezikut nga ndryshimet klimatike të USAID (2017) https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2017_USAID_Climate%20Change%20Risk%20Profile%20-%20Kosovo.pdf
97 Po aty.
98 Po aty.
99 RTD (2023) https://www.dukagjini.com/vershimet-ne-peje-shkaktuan-viktima-dhe-deme-materiale/

Rreth 25 për qind e fëmijëve në Kosovë jetojnë në kushte të papërshtatshme banimi, duke përfshirë shtëpitë me çati që pikon. ©UNICEF/2024

rjet e energjisë elektrike në të gjithë rajonet e prekura, përveç shkatërrimit të shtëpive, shkollave dhe bizneseve. [100] Ndërprerja e këtyre shërbimeve thelbësore për fëmijët kishte implikime të rëndësishme për shëndetin, arsimin dhe mirëqenien e tyre të përgjithshme.

Rreth 25 për qind e fëmijëve në Kosovë jetojnë në kushte të papërshtatshme banimi, duke përfshirë shtëpitë me çati që pikon.[101] Kjo i bën fëmijët më të prekshëm ndaj përmbytjeve dhe stuhive, duke rritur rrezikun e lëndimit dhe zhvendosjes. Fëmijët janë veçanërisht të prekshëm gjatë përmbytjeve; ata janë më pak të aftë për t'u mbrojtur fizikisht nga rreziqet e menjëhershme, të tilla si uji me lëvizje të shpejtë dhe strukturat që shemben, duke çuar në një rrezik më të lartë për mbytje, lëndime dhe trauma psikologjike. Në Kosovë, mbytja dhe lëndimet janë shkaqe të rëndësishme të vdekshmërisë së fëmijëve, por numri i saktë i vdekjeve dhe lëndimeve që i atribuohen drejtpërdrejt përmbytjeve mbetet i panjohur.

Ndikimet në shëndet

Përmbytjet në Kosovë shpesh pengojnë shërbimet e ujit dhe kanalizimeve, duke dëmtuar gropat në tokë të përdorura si tualete dhe sistemet e ujërave të zeza, të cilat mund të kontaminojnë furnizimin me ujë dhe mjediset përreth, duke çuar në përhapjen e sëmundjeve të shkaktuara nga uji . [102] Për shembull, përmbytjet e vitit 2023 çuan në ndërprerje të furnizimit me ujë në Mitrovicë dhe Skënderaj, të cilat më pas çuan në një rritje të sëmundjeve të shkaktuara nga uji.[103]

100 NATO (2024) Raporti i Vlerësimit të Ndikimit të Ndryshimeve Klimatike dhe Sigurisë së NATO-s 2024, Botimi i Tretë
101 Agjencia e Statistikave të Kosovës (2020) Anketa e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë (MICS) https://www.unicef.org/kosovoprogramme/topics/multiple-indicator-cluster-survey
102 Kallxo (2023). Pasojat nga vërshimet në Kosovë. https://kallxo.com/lajm/pasojat-nga-vershimet-ne-kosove/
103 Po aty.

Të paktën dhjetë për qind e ekonomive familjare ende nuk kanë qasje në mjedise të sigurta (të përmirësuara) sanitare, duke i lënë fëmijët veçanërisht të cenueshëm ndaj sëmundjeve të shkaktuara nga uji, si gastroenteriti.[104] Për më tepër, rreth 16% e ekonomive familjare konsumojnë ujë të kontaminuar me bakteret e-coli, duke sugjeruar se edhe ato objekte që konsiderohen "të sigurta" janë ende duke ndotur mjedisin përreth. [105] Shkollave gjithashtu shpesh u mungojnë objektet sanitare të sigurta dhe rezistente ndaj përmbytjeve, duke rritur rrezikun për fëmijët.

3.2.3 Thatësira dhe mungesa e ujit

a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme

Mungesa e ujit mbetet një sfidë e vazhdueshme për Kosovën. Aktualisht, burimet ujore të ripërtëritshme për kokë banori janë vetëm 16 për qind e mesatares rajonale, ku reshjet dhe kapaciteti i ruajtjes së ujit janë më pak se gjysma e mesatareve rajonale.[106] Përderisa rezervuarët e ujit (Ujmani/Gazivoda, Badovc, Batllava, Radoniqi) sigurojnë ujë për qytetet kryesore, vetëm 61 për qind e familjeve rurale janë të lidhura në sistemet publike të furnizimit me ujë, shpesh duke u mbështetur në puse ose burime.[107]

Në Kosovë, Rrafshi i Dukagjinit përfiton nga ujërat më të bollshme sipërfaqësore dhe nëntokësore, ndërsa Rrafshi i Kosovës është më i ndjeshëm ndaj mungesës së ujit për shkak të reshjeve më të ulëta vjetore, qasjes së reduktuar në ujërat nëntokësore dhe dendësisë më të madhe të popullsisë *(Fig.5).* Faktorët që kontribuojnë në mungesën e ujit përfshijnë rritjen e konsumit, joefikasitetin dhe rrjedhjet në tubacione, si dhe kërkesat më të mëdha për ujitje. Cilësia e ujit rrezikohet më tej nga trajtimi i pamjaftueshëm i ujërave të zeza dhe mirëmbajtja e dobët e shtratit të lumit.

Ndërmjet viteve 2004 dhe 2008, rreth 80 për qind e komunave të Kosovës kanë vuajtur nga mungesa e ujit për shkak të thatësirës hidrologjike dhe keqpërdorimit të burimeve ujore.[108] Në dimrin e vitit 2014, pas varfërimit të rezervuarëve nga nivelet e ulëta të borës dhe shiut, kompania lokale e ujësjellësit vendosi racionimin e ujit në Prishtinë, kryeqytet.

Parashikimet tregojnë se për shkak të rritjes së temperaturave, uljes së reshjeve dhe rritjes së popullsisë, katër nga pesë pellgjet ujore të Kosovës mund të përballen me stres ose mungesë uji deri në vitin 2050.[109] [110]

104 Agjencia e Statistikave të Kosovës (2020) Anketa e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë (MICS) https://www.unicef.org/kosovoprogramme/topics/multiple-indicator-cluster-survey
105 Po aty.
106 Banka Botërore (2018) Perspektiva e Sigurisë së Ujit https://documents1.worldbank.org/curated/en/496071548849630510/Water-Security-Outlook-for-Kosovo.pdf
107 Po aty.
108 Po aty.
109 Profili i rrezikut nga ndryshimet klimatike të USAID (2017) https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2017_USAID_Climate%20Change%20Risk%20Profile%20-%20Kosovo.pdf
110 Banka Botërore (2018) Perspektiva e Sigurisë së Ujit në Kosovë https://documents1.worldbank.org/curated/en/496071548849630510/Water-Security-Outlook-for-Kosovo.pdf

Fig.5 Stresi aktual dhe i parashikuar ujor në Kosovë deri në vitin 2040

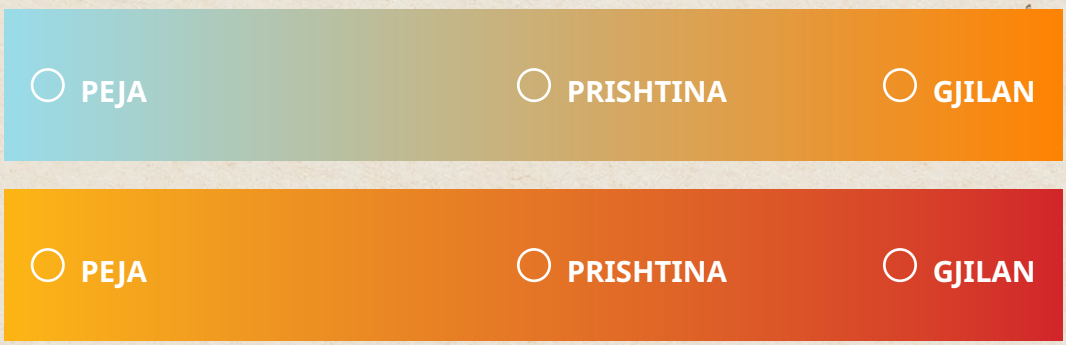

b. Ndikimet tek fëmijët

Siguria ushqimore dhe ndikimet e të ushqyerit

Rritja e mungesës së ujit për shkak të ndryshimeve klimatike paraqet një kërcënim serioz për sigurinë ushqimore dhe të ushqyerit e fëmijëve në Kosovë, ku bujqësia mbetet një burim kritik i ushqimit dhe të ardhurave, veçanërisht në zonat rurale. Me vetëm 17 për qind të tokës bujqësore që përfiton nga ujitja, shumica e fermave të vogla, që mbulojnë 97 për qind të tokave bujqësore, mbeten shumë të ndjeshme ndaj modeleve të parregullta të reshjeve, thatësirave dhe përmbytjeve. [111] Këto mungesa të ujit të shkaktuara nga klima kufizojnë rendimentet e të korrave dhe produktivitetin e blegtorisë, duke çuar në zvogëlimin e disponueshmërisë së ushqimit dhe rritjen e varësisë nga importet e ushqimit. Kjo mbështetje në burimet e jashtme të ushqimit kërcënon më tej sigurinë ushqimore lokale, duke e bërë popullatën e Kosovës, veçanërisht fëmijët, të ndjeshëm ndaj rreziqeve të kequshqyerjes. Ndikimi i mungesës së ujit në bujqësi komplikon gjithashtu sfidat ekzistuese, si fragmentimi i tokës, teknikat e vjetruara të bujqësisë dhe qasja e kufizuar në treg, duke minuar më tej qëndrueshmërinë e sektorit të bujqësisë së Kosovës.[112]

Ndërsa jetesa rurale dhe prodhimi lokal i ushqimit bien, çmimet e ushqimeve dhe varfëria ka të ngjarë të rriten, duke rritur rrezikun e kequshqyerjes për fëmijët. Fëmijët nën moshën pesë vjeçare, veçanërisht ata nga komunitetet rom, ashkali dhe egjiptian, ku deri në 15 për qind e fëmijëve nën pesë vjeç janë me ngecje në rritje (gjatësia e ulët për moshën), krahasuar me 4 për qind në mbarë vendin, janë veçanërisht të cenueshëm. [113] Është zbuluar se ngecja ndikon në zhvillimin afatgjatë kognitiv te fëmijët, duke minuar arsimimin e tyre dhe potencialin e fitimit të ardhshëm. [114] Përveç kësaj, vetëm 38 për qind e fëmijëve në Kosovë (6-23 muaj) i plotësojnë kriteret për diversitetin minimal të dietës, që do të thotë se ata nuk po konsumojnë mjaftueshëm makro dhe mikronutrientë për të mbështetur në mënyrë adekuate rritjen dhe zhvillimin e tyre. [115] Kjo gjithashtu mund të çojë në dobësim të sistemit imunitar, vonesa njohëse dhe rritje të ndjeshmërisë ndaj infeksioneve, gjë që nga ana tjetër i bën ata më të prekshëm ndaj sëmundjeve të lidhura me klimën.

111 Profili i rrezikut nga ndryshimet klimatike të USAID (2017) https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2017_USAID_Climate%20Change%20Risk%20Profile%20-%20Kosovo.pdf
112 Banka Botërore (2021) Rritja e Produktivitetit Bujqësor në Kosovë https://documents1.worldbank.org/curated/en/099135101212221216/pdf/P171951090fe880070be900ab47bbdb5fbe.pdf
113 Agjencia e Statistikave të Kosovës (2020) Anketa e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë (MICS) https://www.unicef.org/kosovoprogramme/topics/multiple-indicator-cluster-survey
114 UNICEF (2024) Ushqyerja: Kequshqyerja https://data.unicef.org/topic/nutrition/malnutrition/#:~:text=Indicators,-Indicator%20name&text=Stunting%20refers%20to%20a%20child , even%20affect% 20gjenerata%20tjetër%20
115 Agjencia e Statistikave të Kosovës (2020) Anketa e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë (MICS) https://www.unicef.org/kosovoprogramme/topics/multiple-indicator-cluster-survey

Rreth 15 për qind e fëmijëve nën pesë vjeç janë me ngecje në rritje në Kosovë, një çështje që ka të ngjarë të përkeqësohet nga ndryshimet klimatike ©UNICEF/2024

Ndikimet në shëndet

Ndryshimet klimatike janë vendosur gjithashtu të ndryshojnë peizazhin epidemiologjik të Kosovës, duke favorizuar përhapjen e disa patogjenëve në klimat më të ngrohta (p.sh. E.Coli dhe malaria) ndërsa pengojnë të tjerët (p.sh. rotavirus). Një ulje e vëllimit të ujit, e kombinuar me një rritje të temperaturave mund të çojë gjithashtu në një rritje relative të përqendrimit të ndotësve biologjikë dhe kimikë që gjenden në ujin që konsumojnë fëmijët (shih *3.4.2 Degradimi i tokës dhe ujit*). [116] Këto temperatura në rritje bëjnë që patogjenët që vijnë nga uji të lulëzojnë, duke përfshirë E.coli dhe giardiasis, duke rritur shkallën e sëmundjeve dhe vdekshmërisë tek fëmijët.[117] [118] [119]

Sezonet më të nxehta dhe më intensive të thata janë lidhur gjithashtu me rritjen e rrezikut të pneumonisë dhe COVID-19, duke përfshirë një reduktim të praktikave kryesore të higjienës si larja e duarve.[120] Kuptimi i kësaj marrëdhënie dinamike ndërmjet klimës dhe përbërjes së patogjenit do të jetë vendimtar në parashikimin dhe zbutjen e rreziqeve në zhvillim të paraqitura nga sëmundjet infektive, pasi Kosova vazhdon të ngrohet.

116 Po aty.
117 Philipsborn R, Ahmed SM, Brosi BJ, Levy K. Drejtuesit klimatikë të Incidencës së Escherichia coli diarregjenike: Një përmbledhje sistematike dhe meta-analiza. J Infect Dis. 1 korrik 2016; 214 (1): 6-15. doi: 10.1093/infdis/jiw081. Epub 2016 Shkurt 29. PMID: 26931446; PMCID: PMC4907410
118 Britton E, Hales S, Venugopal K, Baker MG. Ndikimi i ndryshueshmërisë dhe ndryshimit të klimës në normat e crypto-sporidiosis dhe giardiasis në Zelandën e Re. J Water Health. 2010 shtator; 8 (3): 561-71. doi: 10.2166/h.2010.049. Epub 2010 Mar 9. PMID: 20375485
119 Azage M, Kumie A, Worku A, C Bagtzoglou A, Anagnostou E. Efekti i ndryshueshmërisë klimatike në diarrenë e fëmijërisë dhe periudhat e saj me rrezik të lartë në pjesët veriperëndimore të Etiopisë. PLoS One. 26 tetor 2017; 12(10):e0186933. doi: 10.1371/ditar.pone.0186933. PMID: 29073259; PMCID: PMC5658103
120 Partneriteti Global Handwashing (2022) Shëndeti https://globalhandwashing.org/about-handwashing/why-hand-washing/health/

Kenani tetëmbëdhjetë muajsh që jeton me nënën e tij Sabina 24 në Plemetin © UNICEF/UNI552862/Karahoda

Ndikimet në mbrojtjen e fëmijëve

Së fundi, dëshmitë nga vende të tjera tregojnë një lidhje të qartë midis ndryshimeve klimatike, thatësirës dhe varfërisë, të cilat së bashku rrisin rreziqet e mbrojtjes për fëmijët. Për shembull, humbja e mjeteve të jetesës rurale për shkak të klimës më të nxehtë dhe më të thatë është lidhur me martesën e hershme dhe punën e fëmijëve, me shpresën se kjo do të ofrojë një siguri më të mirë financiare për familjen. [121] [122] Rreth 9% e vajzave martohen para moshës 18 vjeçare në Kosovë dhe rreth 9% e fëmijëve janë të angazhuar në format më të këqija të punës së fëmijëve.[123] Për më tepër, rreth 72% e fëmijëve në Kosovë përballen me disiplinë të dhunshme në shtëpi - një fenomen që ka qenë i lidhur ngushtë me ndryshimet klimatike, thatësirën dhe një rritje të lidhur me shqetësimin emocional të prindërve dhe varfërinë familjare.[124] [125] [126]

121 UNFPA (2021) Martesa e Fëmijëve dhe Krizat Mjedisore: Një Përmbledhje e Dëshmive https://esaro.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/child_marriage_and_environmental_crises_an_evidence_brief_final.pdf

122 ILO (2023) Ndryshimet klimatike ndikojnë thellësisht në punën e fëmijëve, zbulon hulumtimi i ILO https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_905673/lang--en/index.htm#:~: text=The%20damage%20 shkaktuar%20nga%20klima,child%20labour%2C%20the%20paper%20thotë .

123 Agjencia e Statistikave të Kosovës (2020) Anketa e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë (MICS) https://www.unicef.org/kosovoprogramme/topics/multiple-indicator-cluster-survey

124 OKB (2022) Kriza klimatike dhe dhuna ndaj fëmijëve https://violenceagainstchildren.un.org/sites/violenceagainstchildren.un.org/files/the-climate-crisis-and-violence-against-children.pdf

125 Sanz-Barbero B, Linares C, Vives-Cases C, González JL, López-Ossorio JJ, Díaz J. Vala e nxehtësisë dhe rreziku i dhunës nga partneri intim. Sci Total Environ. 2018 dhjetor 10; 644: 413-419. doi: 10.1016/j.scitotenv.2018.06.368. Epub 2018 6 korrik. PMID: 29981991

126

3.3 Fatkeqësitë e tjera natyrore

3.3.1 Zjarret

a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme

Shpërthimet e zjarreve mbeten një shqetësim në rritje për Kosovën, veçanërisht duke prekur rajonet si Mitrovica dhe Prizreni, ku temperaturat e larta, thatësirat e zgjatura dhe aktivitetet njerëzore i kanë bërë pyjet më të prekshme ndaj zjarrit *(Tabela.3)* .[127] Shumica e zjarreve shkaktohen nga aktivitetet njerëzore, si neglizhenca gjatë pastrimit të tokës bujqësore, ndërsa shkaqet abiotike si rrufeja janë të rralla. [128] Megjithatë, këto zjarre kanë çuar në humbjen e 13% të mbulesës së pemëve të Kosovës ndërmjet viteve 2001 dhe 2023, duke përkeqësuar më tej humbjen e pyjeve dhe degradimin e tokës (shih *3.4.2 Degradimi i tokës dhe ujit*).[129]

Frekuenca e zjarreve në Kosovë është rritur që nga viti 2007.[130] Ndërmjet viteve 2000 dhe 2022, janë regjistruar gjithsej 2,318 zjarre pyjore, duke djegur një sipërfaqe prej 34,992 hektarësh. Në vitin 2022, në gjithë Kosovën janë raportuar 476 raste të zjarreve në pyje, duke prekur 1,597 hektarë pyje publike dhe private, ku aktiviteti njerëzor ka shkaktuar 99% të këtyre zjarreve.[131]

Tabela.3 Numri i zjarreve në pyje sipas rajonit (2021)[132]

Regions	No.of cases	Area (ha)		Total (ha)
		Public	Private	
[illegible]	20	63	94	157
Mitrovica	9	1,777	367	2,143
Peja	2	6	0	6
Prizren	37	93	116	209
Ferizaj	9	83	2	84
Gjilan	10	61	24	85
Total	87	2,080	573	2,653

Në të ardhmen, frekuenca dhe intensiteti i zjarreve në Kosovë pritet të rritet për shkak të ndryshimeve të vazhdueshme klimatike, të cilat do të çojnë në rritje të temperaturave dhe thatësira më të shpeshta. Modeli i dëmtimit të pyjeve i shkaktuar nga zjarret, stuhitë dhe shpërthimet e insekteve mund të vazhdojë të ndryshojë, duke përkeqësuar sfidat ekologjike, sociale dhe ekonomike. Faktorët e shkaktuar nga njeriu, si praktikat bujqësore dhe zgjerimi i vendbanimeve, megjithatë ka të ngjarë të mbeten shkaqet kryesore të zjarreve, nëse nuk zbatohen strategji më efektive të menaxhimit të zjarrit dhe ndërgjegjësimit të publikut.

127 Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural (2022) Raporti i Gjelbër 2022 https://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/Kosovo__Green_Report_2022.pdf
128 Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural (2023) Raporti i Menaxhimit të Zjarrit të Peizazhit për Kosovën https://www.lfmwb.net/wp-content/uploads/2024/05/Kosovo.pdf
129 Global Forest Watch (2024) Kosova: Zjarri https://www.globalforestwatch.org/dashboards/country/XKO/?category=-fires
130 Po aty.
131 Po aty.
132 Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural (2022) Raporti i Gjelbër 2022 https://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/Kosovo__Green_Report_2022.pdf

b. Ndikimet tek fëmijët

Ndikimet në shëndet

Zjarret paraqesin një kërcënim serioz dhe në rritje për fëmijët në Kosovë, me implikime të thella për shëndetin dhe sigurinë e tyre. Tymi nga zjarret përmban grimca të imta (PM2.5), të cilat janë veçanërisht të dëmshme për sistemin e frymëmarrjes së fëmijëve të vegjël, duke qenë deri në 10 herë më të dëmshme se PM2.5 nga burime të tjera. [133] Fëmijët nën moshën pesë vjeç janë veçanërisht të cenueshëm, pasi mushkëritë e tyre në zhvillim janë më të ndjeshme ndaj toksinave të pranishme në tym. Ekspozimi ndaj tymit të zjarrit ka qenë i lidhur gjerësisht me një sërë çështjesh shëndetësore, duke përfshirë një rritje të astmës, funksion të dobët të mushkërive dhe madje edhe çrregullime të shëndetit mendor. [134] Ekspozimi para lindjes ndaj tymit të zjarrit shton më tej këto rreziqe, pasi gratë shtatzëna të ekspozuara ndaj tymit kanë shkallë më të lartë të peshës së ulët të lindjes, lindjes së parakohshme dhe fëmijëve të lindur të vdekur.[135]

Për më tepër, zjarret shtojnë rrezikun e djegieve, lëndimeve dhe madje edhe vdekjeve tek fëmijët, veçanërisht në zonat rurale ku qasja në shërbimet e urgjencës, veçanërisht pas katastrofës, mund të jetë e kufizuar. Kurioziteti natyror i fëmijëve dhe aftësia e kufizuar për të njohur rrezikun i bën ata më të prirë ndaj aksidenteve gjatë ngjarjeve të tilla.

Ndikimet në shëndetin mendor

Pasojat e zjarreve shtrihen përtej rreziqeve të menjëhershme shëndetësore, pasi ato shkaktojnë gjithashtu shqetësime të konsiderueshme në jetën e përditshme të fëmijëve. Zjarret mund të shkatërrojnë shtëpi dhe sende personale, duke çuar në zhvendosje dhe trauma.

Kjo zhvendosje shpesh mund të rezultojë në kushte jetese të mbipopulluara, të cilat rrisin më tej rrezikun e transmetimit të sëmundjeve dhe stresit psikologjik. Fëmijët janë veçanërisht të prekur nga humbja e mundësive për të mësuar dhe çlodhur; Shkatërrimi i shkollave, materialeve arsimore dhe hapësirave të gjelbra redukton qasjen e tyre në mjedise të sigurta për lojë, stërvitje dhe ndërveprim shoqëror, të cilat janë të gjitha jetike për mirëqenien e tyre fizike dhe mendore. Trauma e humbjes së shtëpisë ose komunitetit mund të çojë gjithashtu në sfida të qëndrueshme emocionale dhe psikologjike, duke komplikuar dëmin e shkaktuar nga ndikimet e shëndetit fizik.[136]

3.3.2 Tërmetet

a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme

Kosova ndodhet në një rajon sizmik aktiv, i pozicionuar brenda brezit sizmik alpino-mesdhetar, i cili është një nga zonat më të prekura nga tërmetet në botë. Ky brez shtrihet nga Azores përmes pellgut të Mesdheut

133 UNICEF (2024) I sigurt nga tymi i zjarrit. https://www.unicef.org/media/156676/file/safe-from-wildfire-smoke.pdf
134 Po aty.
135 UNICEF (2024) I sigurt nga tymi i zjarrit https://www.unicef.org/documents/safe-from-wildfire-smoke
136 UNICEF (2024) I sigurt nga tymi i zjarrit https://www.unicef.org/documents/safe-from-wildfire-smoke

deri në skajet lindore të Euroazisë, duke shënuar zonën komplekse dhe dinamike të kontaktit midis pllakave litosferike afrikane dhe euroaziatike. Aktiviteti sizmik i Kosovës është pjesë e këtij konteksti më të gjerë tektonik, i cili historikisht është shoqëruar me tërmete të rëndësishme.[137]

Gjakova dhe Prizreni të dyja shtrihen pranë linjave të thyerjes tektonike, duke i bërë ato veçanërisht të prekshme nga tërmetet *(Fig.6).* Përveç kësaj, Mitrovica, në veri të Kosovës, ka gjithashtu një histori të ngjarjeve sizmike, veçanërisht në zonat Veri-Lindore. Gjilani, i cili gjendet në pjesën lindore të Kosovës, është i ndjeshëm ndaj tërmeteve për shkak të strukturës komplekse tektonike.

Fig.6 Rreziku mesatar vjetor i ndikuar në BPV nga tërmetet në Kosovë[138]

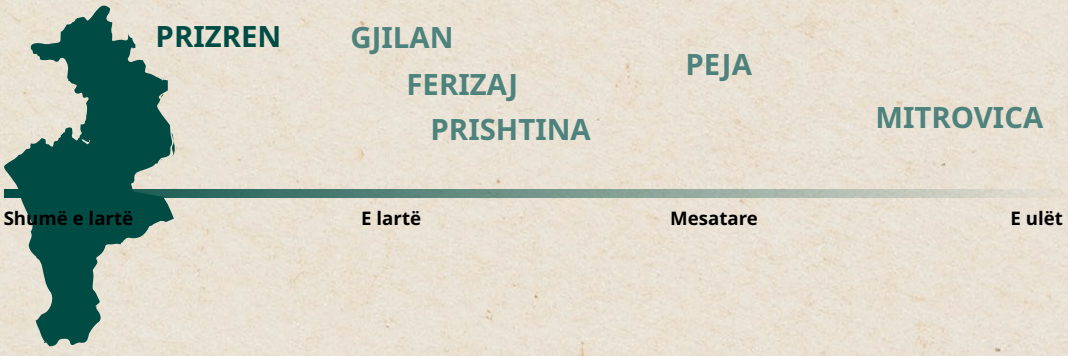

Një nga tërmetet më shkatërrues që nga viti 1900 ndodhi në vitin 1911, me epiqendër në Ohër, një rajon tani brenda Maqedonisë së Veriut. I njëjti rajon u godit përsëri në vitin 1963 nga një tërmet që rezultoi në mbi 1000 viktima. Përderisa vetë Kosova nuk ka përjetuar një tërmet të asaj magnitude që atëherë, ajo ka parë disa tërmete të vogla, veçanërisht në rajonet e saj jugperëndimore, të cilat janë më afër vijave të thyerjes aktive. Këta tërmete të vogla kanë shkaktuar dëme të shkallëve të ndryshme të infrastrukturës, duke nënvizuar rrezikun e vazhdueshëm sizmik në zonë.

Tërmeti i fundit i rëndësishëm në Kosovë ka goditur rajonin e Gjilanit më 24 prill 2002, me magnitudë 5.1 të shkallës Rihter. Ky tërmet shkaktoi dëme të konsiderueshme në infrastrukturë, rezultoi me një fatalitet dhe la të plagosur të shumtë, duke nxjerrë në pah rreziqet serioze që paraqesin edhe ngjarjet sizmike të moderuara.[139]

Parashikimet e ardhshme tregojnë se këto rajone do të vazhdojnë të përballen me rreziqe të konsiderueshme sizmike për shkak të mjediseve të tyre gjeologjike dhe afërsisë me linjat e thyerjes aktive. Si të tilla, rritja e gatishmërisë dhe rritja e qëndrueshmërisë së infrastrukturës në këto zona janë hapa thelbësorë në zbutjen e ndikimit të mundshëm të tërmeteve të ardhshme te fëmijët e Kosovës.

137 Earthquake Track (2024) Kosovë https://earthquaketrack.com/p/kosovo/recent?mag_filter=6
138 GFDRR (2017) Profili i rrezikut nga fatkeqësitë në Kosovë https://www.gfdrr.org/en/publication/disaster-risk-profile-kosovo
139 Zeri (2019) 'Pamje të rralla nga tërmeti i vitit 2002 në Gjilan; https://zeri.info/aktuale/309135/pamje-te-rralla-nga-termeti-i-vitit-2002-ne-gjilan/

Tërmetet mund të çojnë në ndërprerjen e shërbimeve thelbësore për fëmijët, duke përfshirë kujdesin shëndetësor dhe arsimin, me implikime për shëndetin dhe mirëqenien e tyre © UNICEF/UNI552862/Karahoda

b. Ndikimet tek fëmijët

Ndikimet fizike

Në Kosovë, tërmetet paraqesin një rrezik thelbësor për fëmijët për shkak të vendndodhjes së tyre në një rajon sizmik aktiv dhe rezistencës joadekuate të infrastrukturës së saj, duke përfshirë shkollat dhe objektet e kujdesit shëndetësor. Familjet që jetojnë në shtëpi dhe zona urbane të ndërtuara keq përballen me cenueshmërinë më të madhe ndaj tërmeteve të forta në të ardhmen. Gjatë një tërmeti të fortë, dobësitë strukturore të ndërtesave mund të çojnë në shembje, duke rezultuar në lëndime ose vdekje tek fëmijët. Për të zbutur këtë, është thelbësore që të gjitha kompanitë e ndërtimit t'i përmbahen standardit evropian "Eurocode 8" dhe ndërtesat e vjetra të vlerësohen në mënyrë retroaktive për të identifikuar dobësitë strukturore.[140]

Ndërprerja e shërbimeve thelbësore, siç është kujdesi mjekësor, është një tjetër shqetësim kritik. Pas një tërmeti, spitalet dhe klinikat mund të dëmtohen ose të mbingarkohen, duke kufizuar disponueshmërinë e kujdesit urgjent për fëmijët e lënduar dhe potencialisht duke çuar në komplikime shëndetësore afatgjata apo edhe në vdekje.

Ndikimet në shëndetin mendor

Përveç këtyre rreziqeve fizike, ndikimet psikologjike tek fëmijët që përjetojnë tërmete mund të jenë të rënda dhe të qëndrueshme. Trauma e të mbijetuarit nga një tërmet, dëshmia e shkatërrimit ose humbja e njerëzve të dashur mund të çojë në stres të konsiderueshëm, ankth dhe çrregullim të stresit post-traumatik (PTSD). Efekte të tilla psikologjike mund të ndikojnë negativisht

140 Koha.net (2024) Kabashi: Ndërtimet e reja në Kosovë mund të përballojnë një tërmet të shkallës 8 Rihter. https://www.koha.net/en/arberi/kabashi-ndertimet-e-reja-ne-kosove-mund-ta-perballojne-termetin-prej-8-shkalle-te-rihterit

në mirëqenien emocionale, zhvillimin kognitiv dhe performancën akademike të fëmijës, si dhe aftësinë e tyre për t'u ndjerë të sigurt në jetën e tyre të përditshme, veçanërisht me frikën e vazhdueshme nga tërmetet e ardhshme.

3.4 Forma të tjera të degradimit mjedisor

3.4.1 Ndotja e ajrit dhe mungesa e qasjes në energji të pastër

a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet për të ardhmen

Cilësia e ajrit në Kosovë është ndër më të ulëtat në Evropë, ku ndotësit shpeshherë tejkalojnë nivelet e konsideruara të sigurta për fëmijët nga Organizata Botërore e Shëndetësisë (OBSH). *(Fig.7).* Qendrat urbane si Prishtina, Obiliqi, Mitrovica dhe Drenasi janë më të prekurat.

Burimet kryesore të ndotjes në Kosovë përfshijnë emetimet nga djegia e qymyrit dhe drurit në amvisëri, aktiviteti industrial dhe emetimet e automjeteve. [141] [142] Këto emetime çojnë në një mori ndotësish të dëmshëm - të cilët, të gjithë, ndikojnë në shëndetin dhe mirëqenien e fëmijëve *(Tabela 3).*

Fig.7 Cilësia mesatare vjetore e ajrit në mbarë Kosovën[143]

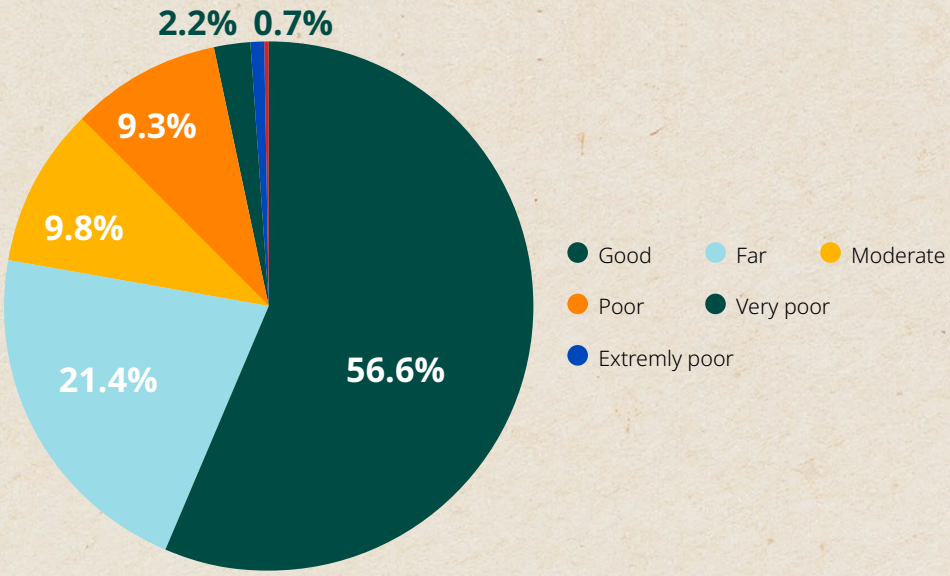

141 Profili i Rrezikut nga Ndryshimet Klimatike i USAID-it (2017) https://www.climatelinks.org/sites/default/files/asset/document/2017_USAID_Climate%20Change%20Risk%20Profile%20-%20Kosovo.pdf
142 Banka Botërore (2019) Menaxhimi i Ndotjes së Ajrit në Kosovë. https://documents1.worldbank.org/curated/fr/214511576520047805/pdf/Air-Pollution-Management-in-Kosovo.pdf
143 Instituti Hidrometeorologjik i Kosovës (2024) Portali i Cilësisë së Ajrit https://airqualitykosova.rks-gov.net/en

Grimcat, në veçanti grimcat e imta (PM2.5), njihen gjerësisht si ndotësi më i rrezikshëm për fëmijët për shkak të aftësisë së tyre për të depërtuar thellë në mushkëri dhe për të hyrë në qarkullimin e gjakut. Nivelet mesatare vjetore të PM2.5 dhe 10 janë gjetur se tejkalojnë udhëzimet e rekomanduara në shumicën e rajoneve të Kosovës *(Fig. 8)*.[144]

Fig.8 Përqendrimet mesatare vjetore të grimcave (2.5 dhe 10) në Kosovë (2023)[145]

Tabela.3 Burimet kryesore të ndotjes së ajrit që janë të dëmshme për fëmijët në Kosovë[146] [147] [148]

Ndotësi i ajrit	Burimet kryesore	Ndikimet tek fëmijët
Grimcat (PM10 dhe PM2.5)	Aktivitetet industriale, emetimet e automjeteve, kantieret e ndërtimit, rrugët e paasfaltuara, djegia e qymyrit dhe drurit për gatim/ngrohje, zjarret dhe reaksionet kimike	Infeksionet akute të frymëmarrjes (IAF-të), funksioni i reduktuar i mushkërive, alergjitë e rënduara, infeksionet e veshit, ekzema dhe zhvillimi kognitiv i dëmtuar
Monoksidi i karbonit (CO)	Emetimet e automjeteve, oxhaqet që rrjedhin, furrat, sobat me gaz dhe djegia e mbeturinave dhe biomasës	Dëmtimi i shpërndarjes së oksigjenit në inde, reduktimi i funksionit të trurit dhe organeve, dhimbja e kokës, marramendja, vonesat në zhvillim dhe, në raste të rënda, vdekja
Ozoni (O3)	Emetimet e automjeteve, shkarkimet industriale dhe reaksionet kimike në atmosferë	Zvogëlimi i funksionit të mushkërive, rritja e shpeshtësisë së sulmeve të astmës, infeksionet respiratore dhe shtimi i shtrimeve në spital për probleme të frymëmarrjes.
Oksidet e azotit (NO_2)	Emetimet e automjeteve, prodhimi i energjisë, bujqësia, proceset industriale dhe mbetjet njerëzore	Rritja e rrezikut të astmës, frymëmarrja e rënduar, funksioni i reduktuar i mushkërive, infeksionet e frymëmarrjes dhe përkeqësimi i sëmundjeve ekzistuese të frymëmarrjes

144 Udhëzimet e OBSH-së thonë se përqendrimet mesatare vjetore të PM2.5 nuk duhet të kalojnë 5 µg/m3, ndërsa ekspozimet mesatare 24-orëshe nuk duhet të kalojnë 15 µg/m3 më shumë se 3 - 4 ditë në vit. OBSH (2021) Udhëzimet globale të OBSH-së për cilësinë e ajrit: grimcat (PM2.5 dhe PM10), ozoni, dyoksidi i azotit, dyoksidi i squfurit dhe monoksidi i karbonit https://www.who.int/publications/i/item/9789240034228

145 Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike (2024) Cilësia e ajrit në Kosovë https://ajri.niph-rks.org/

146 Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike (2024) Cilësia e ajrit në Kosovë https://ajri.niph-rks.org/

147 Ukëhaxhaj, A.; Ramadani, N.; Moshammer, H.; Zogaj, D. Burimet e ndotjes së ajrit të brendshëm në shkollat në Kosovë. Ndërtesat 2023, 13, 668. https://doi.org/10.3390/ buildings13030668

148 UNICEF (2024) Fillime pa frymë (ang. "Breathless Beginnings"). https://www.unicef.org/eca/reports/breathless-beginnings-2024

Formaldehidi (H2CO)	Proceset industriale, materialet e ndërtimit, tymi i duhanit dhe produktet shtëpiake	Shkakton acarim të syve, hundës dhe fytit, përkeqëson astmën, rrit rrezikun e problemeve të frymëmarrjes dhe mund të kontribuojë në kancer me ekspozim afatgjatë.
Benzeni	Emetimet e automjeteve, aktivitetet industriale, tymi i duhanit, produktet shtëpiake, bojërat dhe pajisjet e gazit të pashfryera.	Rritja e rrezikut të leucemisë, toksiciteti i zhvillimit dhe riprodhimit, marramendja, dhimbja e kokës dhe dëmtimi afatgjatë i sistemit imunitar.
Benzo(a)pireni (BaP)	Emetimet e automjeteve, proceset industriale, tymi i cigareve dhe djegia e drurit	Kancerogjen i njohur, i lidhur me rritjen e rrezikut të kancerit, çështjeve të frymëmarrjes dhe toksicitetit zhvillimor, me ndikime të mundshme në funksionin e mushkërive.
Metalet e rënda	Emetimet industriale, aktivitetet minerare, ngjyrat me bazë plumbi si dhe uji dhe dheu i kontaminuar	Zhvillimi kognitiv i dëmtuar, IQ më e ulët, çrregullime të vëmendjes, çrregullime të sjelljes, paaftësi në të mësuar dhe dëmtime neurologjike.
Dioksidi i squfurit (SO2)	Djegia e lëndëve djegëse fosile (qymyri dhe nafta), proceset industriale dhe automjetet	Irritimi i sistemit të frymëmarrjes, përkeqësimi i simptomave të astmës, rritja e infeksioneve të frymëmarrjes dhe irritimi i syve.
Komponimet organike të paqën-drueshme (VOCs)	Automjetet, proceset industriale dhe produktet shtëpiake (ngjyrat, tretësit)	Shkakton acarim të syve, hundës dhe fytit, dhimbje koke, të përziera, marramendje dhe, në ekspozim afatgjatë, mund të kontribuojnë në dëmtimin e mëlçisë, veshkave ose sistemit nervor qendror, së bashku me dëmtimin e zhvillimit.

Fëmijët janë veçanërisht të cenueshëm, pasi sistemi i tyre i frymëmarrjes dhe ai i imunitetit, që janë në zhvillim e sipër, janë më të ndjeshëm ndaj irrituesve dhe alergeneve që transmetohen në ajër. Fëmijët në Prishtinë, Obiliq, Mitrovicë dhe Han të Elezit, ku nivelet e ndotjes së jashtme (të ambientit) shpesh tejkalojnë rekomandimet e OBSH-së për sigurinë, përballen me disa nga rreziqet më të mëdha.[149] Fëmijët që jetojnë pranë termocentraleve dhe aktivitetit industrial përballen me disa nga ekspozimet më të mëdha ndaj këtyre ndotësve.

Në Kosovë, ndotja e ajrit nuk është vetëm një çështje e jashtme; ndotja e ambienteve të brendshme paraqet rrezik të konsiderueshëm edhe për shëndetin e fëmijëve. Pavarësisht se 100 për qind e amvisërive thuhet se tani kanë qasje në energji elektrike në shtëpi, vetëm 20 për qind e shtëpive përdorin lëndë djegëse të pastra për gatim, ngrohje dhe ndriçim - dhe 40% kanë vështirësi që t'i mbajnë shtëpitë e tyre të ngrohta në dimër *(Fig. 9)* [150] Duke qenë kështu, më shumë se 60 për qind e popullsisë ende djeg biomasë për të ngrohur shtëpitë e tyre në dimër, një praktikë e cila gjithashtu nxit shpyllëzimin dhe kërkesën për qymyr *(Fig. 10).*[151] Mbështetja në burimet ndotëse është kryesisht e nxitur nga kostot më të larta që lidhen me opsionet më të pastra si gazi ose energjia elektrike, duke e bërë të vështirë për shumë amvisëri që t'i përballojnë

149 Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike të Kosovës (2023) Raporti CAB. https://niph-rks.org/wp-content/uploads/2023/06/RaportiCAB.pdf
150 Banka Botërore (2024) Qasja në energji elektrike (% e popullsisë) - Kosovë https://data.worldbank.org/indicator/EG.ELC.ACCS.ZS?locations=XK
151 Po aty.

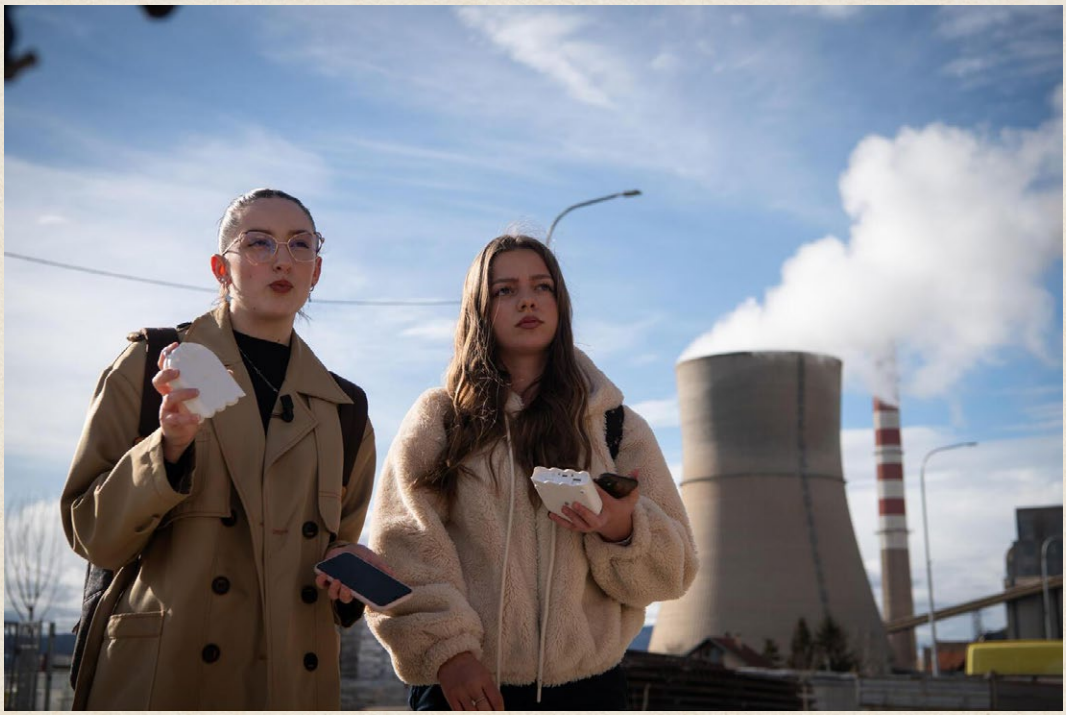

Cilësia e ajrit në Kosovë është ndër më të ulëtat në Evropë, ku ndotësit shpesh tejkalojnë nivelet që konsiderohen të sigurta për fëmijët © UNICEF/UNI552863/Karahoda

këto alternativa, veçanërisht gjatë muajve të ftohtë të dimrit. Fëmijët që jetojnë në rajonin e Gjakovës dhe amvisëritë rurale kanë disa nga nivelet më të këqija të sëmundjeve të frymëmarrjes për shkak të ndotjes së ajrit të brendshëm.[152]

Pavarësisht investimeve të fundit që synojnë përmirësimin e infrastrukturës energjetike, perspektiva e cilësisë së ajrit në Kosovë mbetet shqetësuese, me parashikime që tregojnë se nivelet e ndotjes mund të përkeqësohen pa investime të konsiderueshme shtesë.

Fig. 9 Përqindja e popullsisë në Ballkanin Perëndimor që e ka të pamundur t'i mbajë shtëpitë e tyre të ngrohta në mënyrë adekuate në dimër[153]

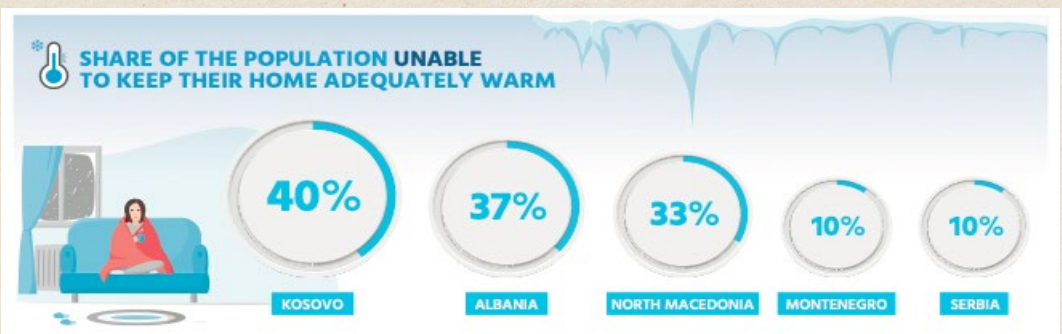

152 Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike të Kosovës (2023) Raporti CAB. https://niph-rks.org/wp-content/uploads/2023/06/RaportiCAB.pdf
153 Po aty.

Fig. 10 Përqindja e amvisërive që përdorin biomasë për ngrohje në Ballkanin Perëndimor[154]

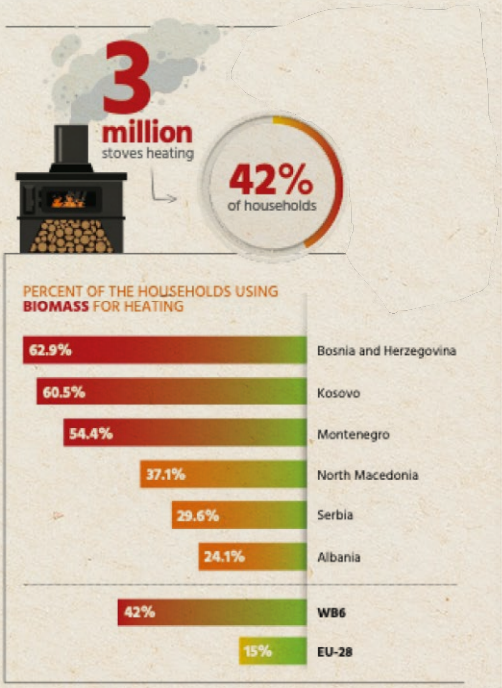

Vazhdimi i varësisë së madhe nga qymyri, i cili përbën 95% të prodhimit të energjisë elektrike në Kosovë, dhe përdorimi i gjerë i lëndëve djegëse të ngurta për ngrohje, sugjeron që emetimet e ndotësve të dëmshëm si PM $_{2.5}$, NO2 dhe SO2 do të mbeten vazhdimisht të larta në të ardhmen. Kjo çështje shoqërohet nga ritmi në rritje i motorizimit, i cili u rrit për 80% midis viteve 2010 dhe 2020, dhe rritja e qëndrueshme vjetore prej 4.4% në emetimet e trafikut rrugor, e ku që të dyja pritet të përkeqësojnë më tej cilësinë e ajrit, veçanërisht në zonat urbane.[155]

Fig.11 Potenciali i energjisë diellore në Kosovë[156]

Fig.12 Potenciali i energjisë së erës në Kosovë[157]

154 Aleanca e Shëndetit dhe Mjedisit (HEAL). (2022). Biomasa: Një çështje urgjente për shëndetin dhe klimën . https://www.env-health.org/wp-content/uploads/2022/01/Biomass_brief_EN.pdf

155 FMN (2023) Republika e Kosovës: Kërkesë për Marrëveshje Stand-By dhe një Marrëveshje në kuadër të Instrumentit të Reziliencës dhe Qëndrueshmërisë https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2023/200/article-A002-en .xml#:~:text=Në%20Kosovo%2C%20kjo%20mund%20të çojë,ose%20water%2Dscarce%20nga%202050

156 Solargis (2021) Harta e burimeve diellore në Kosovë https://solargis.com/resources/free-maps-and-gis-data?locality=kosovo

157 Global Wind Atlas (2024) Kosovë https://globalwindatlas.info/en/area/Kosovo

Fëmijët me gjendje shëndetësore para ekzistuese si astma, alergjitë dhe sëmundjet kronike të frymëmarrjes, duke përfshirë fibrozën cistike, janë shumë të cenueshëm ndaj ndotjes së ajrit të brendshëm dhe të jashtëm ©UNICEF/UNI552860/Karahoda

Për t'i adresuar këto sfida, Kosova duhet urgjentisht të kalojë drejt burimeve të ripërtëritshme të energjisë, si dielli dhe era, të cilat janë shumë të mundshme duke pasur parasysh burimet e saj të bollshme ujore, nivelet e larta të dritës së diellit dhe kushtet e favorshme të erës në rajone të caktuara *(Figurat 11 dhe 12).* Elektrifikimi i industrisë së transportit, duke përfshirë automjetet publike dhe private, do të jetë gjithashtu një hap kritik në reduktimin e emetimeve dhe pastrimin e ajrit për fëmijët.

b. Ndikimet tek fëmijët

Ndikimet në shëndet

Grimcat e imëta (PM2.5), një ndotës veçanërisht i rrezikshëm i ajrit për fëmijët në Kosovë, ku janë përgjegjëse për humbjen e mbi tri të katërtat e viteve të jetës së shëndetshme për shkak të vdekshmërisë së parakohshme dhe shkaktimit të aftësisë së kufizuar nga rreziqet mjedisore, më shumë se çdo faktor tjetër mjedisor.[158]

Në Kosovë, rreth 99% e fëmijëve janë të ekspozuar shpesh ndaj niveleve të ndotjes së ajrit që tejkalojnë rekomandimet e Organizatës Botërore të Shëndetësisë (OBSH) prej 5µg/m3, duke e bërë atë rrezikun më të madh mjedisor për shëndetin e fëmijëve.[159][160][161] Përafërsisht 17% e vdekjeve totale të foshnjave në pesë vende të Ballkanit Perëndimor në vitin 2021 ishin të lidhura me ndotjen e ajrit, një normë më shumë se dyfishi i mesatares së Bashkimit

158 Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike (2024) Cilësia e ajrit në Kosovë https://ajri.niph-rks.org/

159 FMN (2023) Republika e Kosovës: Kërkesë për Marrëveshje Stand-By dhe një Marrëveshje në kuadër të Instrumentit të Reziliencës dhe Qëndrueshmërisë https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2023/200/article-A002-en.xml#:~:text=Në%20Kosovo%2C%20kjo%20mund%20të çojë,ose%20water%2Dscarce%20nga%202050

160 Po aty.

161 Udhëzimet e OBSH-së thonë se përqendrimet mesatare vjetore të PM2.5 nuk duhet të kalojnë 5 µg/m3, ndërsa ekspozimet mesatare 24-orëshe nuk duhet të kalojnë 15 µg/m3 më shumë se 3 - 4 ditë në vit. Organizata Botërore e Shëndetësisë (2021) Udhëzimet Globale të OBSH-së -për Cilësinë e Ajrit: Grimcat (PM2.5 dhe PM10), Ozoni, Dyoksidi i Azotit, Dyoksidi i Squfurit dhe Monoksidi i Karbonit. https://www.who.int/publications/i/item/9789240034228

Evropian.[162] **Në Kosovë, nivelet ditore të PM2.5 janë raportuar të arrijnë deri në 367µg/m3, më shumë se 25 herë më shumë se nivelet ditore që konsiderohen të sigurta për fëmijët.[163][164]**

Fëmijët janë veçanërisht të prekshëm për shkak të përqendrimeve të larta në ambient të PM2.5, të cilat mund të depërtojnë thellë në mushkëri dhe të hyjnë në qarkullimin e gjakut, duke përkeqësuar **gjendje shëndetësore** të tilla si astma, alergjitë dhe sëmundjet kronike të frymëmarrjes, duke përfshirë fibrozën cistike.[165][166] Në Kosovë, ndotja e ajrit ka qenë e lidhur ngushtë me infeksionet e rrugëve të poshtme të frymëmarrjes (LRIs) te fëmijët, duke kontribuar në shtimin e shtrimeve në spital, komplikime afatgjata shëndetësore dhe vdekje.[167][168] Për më tepër, kjo ndotje rrit prevalencën dhe ashpërsinë e reaksioneve alergjike, si astma, riniti dhe sëmundjet e lëkurës.[169]

Ekspozimi ndaj PM2.5, dyoksidit të azotit dhe sulfatit ka qenë gjithashtu i lidhur me ngecjen e fëmijëve.[170][171] Kjo gjithashtu ka implikime të mëdha për shëndetin afatgjatë dhe zhvillimin kognitiv të fëmijëve.

Ndotja e ajrit po ashtu raportohet se po rrit rrezikun e abortit, lindjes së parakohshme, zhvillimit të dëmtuar të fetusit dhe peshës së ulët të lindjes tek foshnjat në Kosovë.[172][173][174] Kjo çon në një mori ndikimesh afatgjata shëndetësore për fëmijët, duke përfshirë vonesat në zhvillim dhe uljen e fitimeve më vonë në jetë. [175] Pesha e ulët në lindje është lidhur gjithashtu me temperaturat ekstreme, duke shtuar më tej ndikimet e ndotjes së ajrit tek fëmijët**.**[176] Kjo për shkak se ndotja e ajrit mund të bllokojë nxehtësinë, duke i bërë temperaturat më ekstreme dhe më të rrezikshme për fëmijët (shih *3.2.1 Rritja e temperaturave*).

162 Instituti për Metrikë dhe Vlerësim Shëndetësor (IHME). (2021). Studimi i Barrës Globale të Sëmundjeve 2021 (GBD 2021) Vlerësimet e ekspozimit ndaj ndotjes së ajrit 1990-2021 . Universiteti i Uashingtonit. https://ghdx.healthdata.org/record/ihme-data/gbd-2021-air-pollution-exposure-estimates-1990-2021

163 Udhëzimet e OBSH-së thonë se përqendrimet mesatare vjetore të PM2.5 nuk duhet të kalojnë 5 µg/m3, ndërsa ekspozimet mesatare 24-orëshe nuk duhet të kalojnë 15 µg/m3 më shumë se 3 - 4 ditë në vit. Organizata Botërore e Shëndetësisë (2021) Udhëzimet Globale të OBSH-së për Cilësinë e Ajrit: Grimcat (PM2.5 dhe PM10), Ozoni, Dioksidi i Azotit, Dioksidi i Squfurit dhe Monoksidi i Karbonit. https://www.who.int/publications/i/item/9789240034228

164 Aleanca për Shëndetin dhe Mjedisin (2021). Cilësia e ajrit dhe shëndeti në Prishtinë: Brifing i qytetit. https://www.env-health.org/wp-content/uploads/2021/12/AQ_City_briefings_Prishtina.pdf

165 UNICEF (2022) Si cilësia e dobët e ajrit po shkakton shëndetin e dobët që nga lindja në zonat më të ndotura të Kosovës. https://www.unicef.org/kosovoprogramme/stories/how-poor-air-quality-triggering-poor-health-birth-kosovos-most-pollute

166 UNICEF (2024) Fillime pa frymë. https://www.unicef.org/eca/reports/breathless-beginnings-2024

167 Kallxo (2018) Këshillat e mjekut: Ndikimi i ajrit të ndotur te gratë shtatzëna https://kallxo.com/ndryshe/keshillat-e-mjekut-ndikimi-i-ajrit-te-ndotur-te-grate-shtatezena/

168 Shabani Isenaj Z, Berisha M, Gjorgjev D, Dimovska M, Moshammer H, Ukëhaxhaj A. Ndotja e ajrit në Kosovë: Efektet afatshkurtra në vizitat spitalore të fëmijëve për shkak të diagnozave të shëndetit respirator. Int J Environ Res Health Publik. 16 gusht 2022; 19 (16): 10141. doi: 10.3390/ijerph191610141. PMID: 36011773; PMCID: PMC9407926.

169 Kallxo (2018) Këshillat e mjekut: Ndikimi i ajrit të ndotur te gratë shtatzëna https://kallxo.com/ndryshe/keshillat-e-mjekut-ndikimi-i-ajrit-te-ndotur-te-grate-shtatezena/

170 Amegbor, PM, Sabel, CE, Mortensen, LH et al. Ndotja e ajrit në fillimet e jetës dhe ekspozimi ndaj hapësirës së gjelbër si përcaktues të ngecjes në rritje tek fëmijët nën moshën pesë vjeç në Afrikën Sub-Sahariane. J Expo Sci Environ Epidemiol (2023). https://doi.org/10.1038/s41370-023-00572-8

171 UNICEF (2024) Fillime pa frymë. https://www.unicef.org/eca/reports/breathless-beginnings-2024

172 Kallxo (2018) Këshillat e mjekut: Ndikimi i ajrit të ndotur te gratë shtatzëna https://kallxo.com/ndryshe/keshillat-e-mjekut-ndikimi-i-ajrit-te-ndotur-te-grate-shtatezena/

173 UNICEF (2019) Pastroni ajrin për fëmijët https://www.unicef.org/sites/default/files/2019-02/Clear_the_Air_for_Children_Executive_summary_ENG.pdf

174 Shoqata Amerikane e Mushkërive (2023) Rreziqet shëndetësore nga ndotja e ajrit. https://www.lung.org/research/sota/health-risks .

175 Akademia Amerikane e Pediatrisë (2021) Ndotja e ajrit të ambientit: Rreziqet shëndetësore për fëmijët. Pediatria 147 (6): e2021051484. https://doi.org/10.1542/peds.2021-051484

176 Chersich MF, Pham MD, Areal A, Haghighi MM, Manyuchi A, Swift CP, Wernecke B, Robinson M, Hetem R, Boeckmann M, Hajat S; Grupi i Studimit të Ndryshimeve Klimatike dhe Nxehtësisë-Shëndetit. Lidhjet midis temperaturave të larta në shtatzëni dhe rrezikut të lindjes së parakohshme, peshës së ulët në lindje dhe lindjeve të vdekura: rishikim sistematik dhe meta-analizë. BMJ. 4 nëntor 2020; 371: m3811. doi: 10.1136/bmj.m3811. PMID: 33148618; PMCID: PMC7610201.

Nexharja, 34 vjeç, dhe burri i saj jetojnë pranë termocentralit Kosova A, në Plemetin (Obiliq), e ku pesë fëmijët e tyre tash e 10 vjet theksojnë se kjo po i bën ata të sëmuren ©UNICEF/UNI552860/Karahoda

Për më tepër, ndotja ekstreme e ajrit mund të ndikojë në zhvillimin e mushkërive të foshnjave, ndërsa janë në mitër. [177] Kjo ndodh edhe në mënyrë indirekte kur lindja e parakohshme shkakton lindjen e një fëmije mushkëritë e të cilit nuk janë plotësisht funksionale. Hulumtimet kanë zbuluar se numri i vdekjeve është tri herë më i lartë në ditët e nxehta që kanë gjithashtu nivele të larta të ndotjes së ajrit me grimca të imta (PM2.5).[178]

Për më tepër, ndotja e ajrit të brendshëm, e përkeqësuar nga ajrimi i pamjaftueshëm në shkolla, gjithashtu paraqet rreziqe serioze për shëndetin, me nivele më të larta të formaldehidit që gjenden brenda në krahasim me nivelet e jashtme, veçanërisht në ndërtesat më të reja shkollore.[179] Një studim i kryer nga Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike dhe OBSH-ja, i cili mori mostrat e ndotësve kimikë në dhe rreth dhjetë shkollave në Kosovë, gjeti përqendrime tepër të larta të benzenit dhe dyoksidit të azotit (NO_2) në disa lokacione. [180] Ekspozimi i fëmijëve ndaj këtyre ndotësve mund të shkaktojë probleme të frymëmarrjes, dëmtim të sistemit imunitar, rritje të rrezikut të kancerit dhe probleme zhvillimore dhe neurologjike *(Tabela 3).*

Nivele të pasigurta të monoksidit të karbonit në shtëpi janë raportuar gjithashtu në dimër si rezultat i pajisjeve të pasigurta të ngrohjes së brendshme.[181] Helmimi nga monoksidi i karbonit është lidhur me humbjen e ndjesës, aftësitë motorike të dëmtuara dhe problemet e zemrës dhe mushkërive, madje edhe me vdekjen e fëmijëve.[182]

177 Rani P, Dhok A. Efektet e ndotjes mbi shtatzëninë dhe foshnjat. Cureus. 18 janar 2023; 15 (1): e33906. doi: 10.7759/cureus.33906. PMID: 36819435; PMCID: PMC9937639

178 UNDRR (2022) Valët e të nxehtit + ndotja e ajrit mund të jenë një kombinim vdekjeprurës: Rreziku ndaj shëndetit kur këto elemente janë së bashku është më i keq se kur është vetëm njëri https://www.preventionweb.net/news/heat-waves-air-pollution-can-be-deadly-combination-health-risk-together-worse-either-alone

179 Ukëhaxhaj, A.; Ramadani, N.; Moshammer, H.; Zogaj, D. Burimet e ndotjes së ajrit të brendshëm në shkollat në Kosovë. Ndërtesat 2023, 13, 668. https://doi.org/10.3390/ buildings13030668

180 Po aty.

181 Po aty.

182 Medscape (2022) Toksiciteti i monoksidit të karbonit për fëmijë https://emedicine.medscape.com/article/1009092-overview?form=fpf

Në Kosovë, ndotja e ajrit të brendshëm nënkupton që një numër i konsiderueshëm i fëmijëve përjetojnë alergji në sy, hundë dhe fyt gjatë muajve të vjeshtës dhe dimrit, kur ata kalojnë më shumë kohë në ambiente të mbyllura.[183] Kjo është në kontrast me vendet e tjera evropiane, ku shumica e rasteve të alergjive tek fëmijët priren të arrijnë kulmin në muajt e pranverës dhe të verës. Edhe sëmundjet e frymëmarrjes arrijnë kulmin gjatë këtyre muajve, për shkak të kohës së kaluar në ambiente të mbyllura dhe përdorimit të burimeve jo të pastra të energjisë në shtëpi.[184]

Mungesa e qasjes në energji të pastër për gatim dhe ngrohje në zonat rurale të Kosovës paraqet rrezik të konsiderueshëm të lëndimeve nga djegia për fëmijët, veçanërisht ata nën moshën pesë vjeç. Incidenca e lëndimeve me djegie në Kosovë është dukshëm e lartë, duke tejkaluar normat e vërejtura në shumicën e vendeve të tjera evropiane. [185] Në Kosovë, fëmijët, veçanërisht djemtë, janë ndër më të rrezikuarit, me djegie që shpesh rezultojnë në trauma, depresion dhe pasoja gjatë gjithë jetës. Mbi gjysma e lëndimeve të djegies (53%) te fëmijët janë për shkak të përvëlimit nga avulli, një reflektim i mbështetjes së vazhdueshme në metodat e rrezikshme dhe tradicionale për zierjen e ujit dhe ngrohjen, veçanërisht në zonat rurale të Kosovës. [186] Ndërsa përmirësimet në qasjen në energji elektrike dhe metodat më të pastra të gatimit kanë reduktuar numrin e lëndimeve nga djegiet në dekadën e fundit, shumë amvisëri rurale ende përdorin pajisje të pasigurta të naftës dhe gazit. Këto praktika, të kombinuara me ndërprerjet e vazhdueshme të energjisë elektrike, veçanërisht në zonat rurale, rrisin rrezikun e djegieve, duke vënë në rrezik më të madh fëmijët nga amvisëritë më të varfra.

Ndikimet në arsim

Ndotja e ajrit, duke përfshirë PM2.5, NO2 dhe ozoni**, përbëjnë një kërcënim të konsiderueshëm** për zhvillimin kognitiv të fëmijëve në Kosovë. Hulumtimet kanë treguar se këta ndotës dëmtojnë funksionet kognitive, duke ndikuar në kujtesën, vëmendjen dhe performancën e përgjithshme akademike të fëmijëve.[187]

Hulumtimet nga Evropa tregojnë se për çdo rritje prej 5 µg/m³ në PM2.5, ka një rënie korresponduese me një pikë në notën mesatare (GPA). [188][189] Në Kosovë, nivelet ditore të PM2.5 mund të arrijnë deri në 367 µg/m, 25 herë më

183 Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike të Kosovës (2023) Raporti CAB. https://niph-rks.org/wp-content/uploads/2023/06/RaportiCAB.pdf

184 Po aty.

185 Duci SB, Bektashi EM, Zatriqi VK, Buja ZA, Hoxha ET, Rrusta DA. Djegiet Pediatrike në Qendrën Klinike Universitare të Kosovës Nga viti 2011-2015. Ann Burns Fatkeqësitë e Zjarrit. 31 mars 2024; 37 (1): 17-22. PMID: 38680835; PMCID: PMC11042038

186 Zejnë Buja, Enver Hoxha (2018)
Djegiet në Kosovë: Aspekte epidemiologjike dhe terapeutike të djegieve të trajtuara në Qendrën Klinike Universitare të Kosovës gjatë periudhës 2003–2012, Burns Open, Volume 2, Issue 1, 2018, Faqe 66-70, ISSN 2468-9122, https://doi .org/10.1016/j.burnso.2017.11.004

187 Lu W, Hackman DA, Schwartz J. Ndotja e ajrit të ambientit e lidhur me arritje më të ulëta akademike midis fëmijëve të SHBA: Një studim i panelit mbarëkombëtar i rretheve shkollore. Epidemiol i Mjedisit. 2021 nëntor 3; 5 (6): e174. doi: 10.1097/EE9.0000000000000174. Gabim në: Environ Epidemiol. 2022 shkurt 25; 6 (2): e202. doi: 10.1097/EE9.0000000000000202. PMID: 34909554; PMCID: PMC8663889

188 Youn-Hee Lim, Josephine Funck Bilsteen, Laust Hvas Mortensen, Linnea Ranja Mignon Lanzky, Jiawei Zhang, Stéphane Tuffier, Jørgen Brandt, Matthias Ketzel, Trine Flensborg-Madsen, Cathrine Lawaetz Wimmeldholne, ano , Zorana Jovanovic Andersen, Steffen Loft, Ekspozimi gjatë gjithë jetës ndaj ndotjes së ajrit dhe arritjet akademike: Një studim i grupit mbarëkombëtar në Danimarkë, Environment International, Vëllimi 185, 2024, 108500, ISSN 0160-4120, https://doi.org/10.1016/j.envint.2024.108500

189 Llogaritjet e bazuara në nivele që arrijnë deri në 367 µg/m³ — 25 herë më shumë se kufiri i sigurt i OBSH-së për fëmijët. Udhëzimet e OBSH-së thonë se përqendrimet mesatare vjetore të PM2.5 nuk duhet të kalojnë 5 µg/m3, ndërsa ekspozimet mesatare 24-orëshe nuk duhet të kalojnë 15 µg/m3 më shumë se 3 - 4 ditë në vit. OBSH (2021) Udhëzimet globale të OBSH-së për cilësinë e ajrit: grimcat (PM2.5 dhe PM10), ozoni, dyoksidi i azotit, dyoksidi i squfurit dhe monoksidi i karbonit https://www.who.int/publications/i/item/9789240034228

shumë se kufiri që konsiderohet i sigurt për fëmijët. Kjo potencialisht mund të zvogëlojë notën mesatare (GPA) të fëmijëve për afërsisht 68 pikë.

Fëmijët në Kosovë të cilët janë të ekspozuar ndaj niveleve të larta të ndotjes përballen jo vetëm me vështirësi të menjëhershme të të mësuarit, por edhe me disavantazhe afatgjata në aspektin e punësueshmërisë, potencialit ekonomik dhe rezultateve shëndetësore, duke përjetësuar ciklet e varfërisë.

3.4.2 Degradimi i tokës

a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet për të ardhmen

i. Një vështrim i përgjithshëm

Në Kosovë, degradimi i tokës është intensifikuar gjatë disa dekadave të fundit për shkak të një kombinimi të aktiviteteve industriale, menaxhimit joadekuat të mbeturinave dhe praktikave të paqëndrueshme bujqësore. Të gjitha këto paraqesin rreziqe të rënda si për mjedisin ashtu edhe për shëndetin e fëmijëve.

Tabela.4 Disa nga vatrat industriale me ndikim në ndotjen e tokës[190]

Industrial hot spots	Area covered
Industrial Park in Mitrovica	115.1 ha
Industrial Park in Zvecan	62.3 ha
Industrial landfill in Kelmend- Mitrovica	24 ha
Industrial landfill in Cikatova- Drenas	24 ha
Industrial landfill in Leposavic	20 ha
Ash landfill PP Kosovo A	182 ha
Ash landfill PP Kosovo B	183 ha
Phenol reservoirs	178 ha
Total area covered	**673.3 ha**

Toka dhe uji më i degraduar në Kosovë gjenden kryesisht në rajonet e prekura nga aktivitetet e shumta industriale, minierat dhe praktikat e dobëta të menaxhimit të tokës dhe deponitë e pasigurta.

Në Kosovë janë identifikuar 28 vatra mjedisore *(Tabela 4)*.[191]

Këto janë tokat dhe trupat ujorë që po përjetojnë degradimin më të dukshëm dhe dramatik. Zonat e dukshme përfshijnë Mitrovicën, e cila është e ndikuar shumë nga kompleksi minerar i Trepçës, dhe Obiliqin, për shkak të numrit të madh të termocentraleve me qymyr. Përveç kësaj, pjesë të Rrafshit të Kosovës vuajnë nga degradimi i konsiderueshëm i tokës për shkak të praktikave intensive bujqësore që përfshijnë plehrat kimike dhe pesticidet.[192]

190 Agjencia për Mbrojtjen e Mjedisit të Kosovës (2012) https://www.ammk-rks.net/assets/cms/uploads/files/Publikime-raporte/raporti_i_hotospoteve_shqip_18122012.pdf
191 Po aty.
192 DP Plus (2023) Nga politika në praktikë Sfida e ndotjes së lumenjve dhe menaxhimit të mbeturinave në Kosovë https://dplus.org/wp-content/uploads/2023/09/20-09-23_The-Challenge-of-River-Pollution -dhe-Menaxhimi i Mbeturinave-në-Kosovë.pdf

Pyjet e Kosovës janë të pasura me biodiversitet, duke ofruar një mori shërbimesh ekosistemi për fëmijët, përfshirë furnizimin me ajër dhe ujë të pastër ©ProSilva

Këto rajone përjetojnë forma të ndryshme të degradimit të tokës, duke përfshirë kontaminimin e tokës, erozionin dhe humbjen e pjellorisë. **Në total, rreth 23.45% e sipërfaqes së tokës së Kosovës përjeton nivele të larta ose jashtëzakonisht të larta të erozionit dhe degradimit.**[193] Degradimi i burimeve natyrore minon shërbimet thelbësore të ekosistemit, si ajri dhe uji i pastër, toka pjellore për bujqësi dhe rregullimi i përmbytjeve natyrore, të cilat janë kritike për mirëqenien e fëmijëve. Këto rreziqe mjedisore ndikojnë drejtpërdrejt në shëndetin e fëmijëve duke rritur ekspozimin e tyre ndaj ndotësve, duke reduktuar qasjen në ujë të pastër dhe ushqim me vlera ushqyese dhe duke kontribuar në një mori problemesh shëndetësore.

Nënseksionet e mëposhtme ofrojnë një analizë të detajuar të këtyre çështjeve, duke theksuar humbjen e mbulesës pyjore dhe sfidat me menaxhimin e mbeturinave. Këto trende pritet të vazhdojnë ose përkeqësohen pa ndërhyrje gjithëpërfshirëse dhe politika më të forta mjedisore për t'i mbrojtur fëmijët dhe shërbimet e tyre mjedisore tek të cilat ata mbështeten për mbijetesën dhe zhvillimin e tyre.

ii. Humbja e mbulesës pyjore

Nga viti 2001 deri në vitin 2023, Kosova humbi 17.3 mijë hektarë mbulesë pemësh, ekuivalente me humbjen e më shumë se 3.5 milionë **pemëve që nga viti 2000.**[194] **Vetëm në vitin 2023, Kosova humbi 1.41 k ha pyje natyrore, që arrin në afërsisht 300,000 pemë.**[195][196] Pyjet e mbetura të Kosovës përballen me kërcënime të vazhdueshme nga prerjet ilegale, mbipërdorimi dhe keqmenaxhimi, që çojnë në fragmentimin e habitatit dhe humbjen e biodiversitetit. Zbatimi i pamjaftueshëm i ligjit dhe presionet ekonomike i kanë përkeqësuar këto sfida,

193 Agjencia për Mbrojtjen e Mjedisit të Kosovës https://www.ammk-rks.net/assets/cms/uploads/files/Publikime-raporte//6._Treguesit_mjedisor_te_tokes_(dheut).pdf
194 Global Forest Watch (2024) Shpyllëzimi në Kosovë https://www.globalforestwatch.org/dashboards/country/XKO/
195 Global Forest Watch (2024) Shpyllëzimi në Kosovë https://www.globalforestwatch.org/dashboards/country/XKO/
196 Llogaritur në bazë të premisës që zakonisht janë 100 deri në 200 pemë për hektar

Rrëqebulli i Ballkanit është një nga shumë speciet shtazore që mbeten nën kërcënim si rezultat i degradimit të habitatit dhe gjuetisë së paligjshme ©Bernard Landgraf

ku shumica e pemëve priten për ndërtim dhe dru zjarri. [197][198]Pemët kryesisht prite-n për ndërtim dhe dru zjarri në Kosovë. Ky shpyllëzim i vazhdueshëm kërcënon jo vetëm mjedisin natyror të Kosovës, por edhe mirëqenien e fëmijëve të saj, të cilët varen nga ekosistemet e shëndetshme për ajër, ujë dhe ushqim të pastër.

Pyjet veprojnë si pastrues natyralë të karbonit, duke ndihmuar në zbutjen e ndikimeve të ndryshimeve klimatike **përmes thithjes së dyoksidit të karbonit (CO_2).** Ato gjithashtu luajnë një rol vendimtar në ruajtjen e cilësisë së ujit dhe parandalimin e erozionit të tokës, i cili është thelbësor për bujqësinë dhe sigurinë ushqimore. Humbja e mbulesës pyjore përkeqëson degradimin e tokës, rrit rrezikun e përmbytjeve dhe rrëshqitjeve të dheut dhe redukton reziliencën lokale ndaj ndryshimeve klimatike, të gjitha këto që prekin drejtpërdrejt fëmijët, veçanërisht ata në komunitetet rurale.

Për më tepër, pyjet janë të pasura me biodiversitet, duke siguruar habitate për specie të panumërta që kontribuojnë në ekuilibrin ekologjik dhe reziliencën. Ekosistemet e biodiversitetit mbështesin një sërë shërbimesh nga të cilat përfitojnë fëmijët, si pjalmimi për të mbjellat, kontrolli natyror i dëmtuesve dhe mirëmbajtja e ajrit dhe ujit të pastër. Kur biodiversiteti humbet, këto shërbime zvogëlohen, duke ndikuar në sigurinë ushqimore, duke rritur rreziqet shëndetësore dhe duke reduktuar mundësitë që fëmijët të përfitojnë nga rekreacioni dhe edukimi i bazuar në natyrë. Prandaj, mbrojtja e pyjeve dhe biodiversitetit të Kosovës është thelbësore jo vetëm për mbrojtjen e mjedisit, por edhe për garantimin e shëndetit, sigurisë dhe mirëqenies së qytetarëve të saj më të rinj në të ardhmen.

Pyjet kanë gjithashtu rëndësi kulturore për fëmijët e Kosovës, duke luajtur një rol jetik në trashëgiminë kulturore dhe identitetin e fëmijëve. Këto hapësira natyrore u ofrojnë fëmijëve mundësi për lojë, mësim dhe eksplorim në natyrë, duke nxitur ndjenjën e përkatësisë dhe të kuptuarit të mjedisit të tyre.

197 Ministria e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural (2023) Raport i Gjelbër 2023 https://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/Green_Report_2023.pdf

198 Laze, K (2014) Identifikimi dhe kuptimi i modeleve dhe proceseve të ndryshimit të mbulesës pyjore në Shqipëri dhe Kosovë, European Scientific Journal, https://www.researchgate.net/publication/261171454_Identifying_and_understanding_the_patterns_and_processes_of_forest_and_cover_

Një stacion për transferimin e mbeturinave në Gjakovë ©Kosovo 2.0

iii. Menaxhimi i mbeturinave

Kosova aktualisht gjeneron afërsisht 580,000 ton mbeturina të ngurta komunale (MNK) në vit, por vetëm 26% e këtyre mbeturinave menaxhohen në mënyrë të sigurt.[199] Praktikat e dobëta të deponimit të mbeturinave, duke përfshirë hedhjen e paligjshme, janë të përhapura, duke kontribuar në ndotjen e tokës dhe ujit dhe duke paraqitur rreziqe serioze për shëndetin e fëmijëve.

Nga viti 2014 deri në vitin 2018, gjenerimi i mbeturinave për kokë banori në Kosovë është më shumë se dyfishuar. Mbeturinat industriale janë rritur në mënyrë edhe më dramatike, duke u rritur për rreth 500% midis viteve 2010 dhe 2018, duke e përkeqësuar më tej problemin.[200] Shumë rajone, duke përfshirë qendrat urbane, vuajnë nga sistemet joadekuate të grumbullimit dhe trajtimit të mbeturinave.[201]

Shkalla e ulët e ndarjes së mbeturinave dhe qendrat e papërshtatshme për trajtimin e tyre nënkuptojnë gjithashtu se Kosova riciklon vetëm 2.5 për qind të mbeturinave të ricikluesshme - një nga normat më të ulëta në Evropë, që do të thotë se shumica e materialeve të ricikluesshme përfundojnë në deponi ose deponi ilegale. [202] Kjo çon në rrjedhjen e kimikateve të rrezikshme si në tokë ashtu edhe në ujërat nëntokësore, gjë që dëmton ekosistemet dhe kontaminon ushqimin dhe furnizimin me ujë për fëmijët.

Kohëve të fundit, mikroplastika, një shqetësim i ri dhe në zhvillim për shëndetin e fëmijëve, është gjetur të jetë i përhapur në vendet e testimit në Kosovë.[203] Mikroplastika e ka origjinën nga burime të ndryshme, duke përfshirë shpërbërjen e mbeturinave më të mëdha plastike, mikrorruazat nga

199 DP Plus (2023) Nga politika në praktikë Sfida e ndotjes së lumenjve dhe menaxhimit të mbeturinave në Kosovë https://dplus.org/wp-content/uploads/2023/09/20-09-23_The-Challenge-of-River-Pollution -dhe-Menaxhimi i Mbeturinave-në-Kosovë.pdf

200 Agjencia e Kosovës për Mbrojtjen e Mjedisit https://www.ammk-rks.net/assets/cms/uploads/files/Publikime-raporte//5._Treguesit_e_mbeturinave.pdf

201 Agjencia për Mbrojtjen e Mjedisit të Kosovës. (2019). Raporti i menaxhimit të mbetjeve komunale 2019. https://www.ammk-rks.net/assets/cms/uploads/files/Publikime-raporte/Report_municipal_waste_2019_ENG_version.pdf

202 Koha Net(2023) Kosova me së keqi në Evropë për riciklimin e mbeturinave https://www.koha.net/en/arberi/415446/kosova-me-se-keqi-ne-evrope-per-riciklimin-e-mbeturinave

203 Cakaj A, Lisiak-Zielińska M, Drzewiecka K, Budka A, Borowiak K, Drapikowska M, Cakaj A, Qorri E, Szkudlarz P. Ndikimi i mundshëm i përdorimit të tokës urbane në depozitimin mikroplastik atmosferik: Një rast studimor në qytetin e Prishtinës, Kosovë. Qëndrueshmëria . 2023; 15(23):16464. https://doi.org/10.3390/su152316464

produktet e kujdesit personal dhe fibrave sintetike nga veshjet. Këto plastikë më pas akumulohen si te bimët ashtu edhe te kafshët, duke hyrë në trupin e fëmijëve, ku proporcionalisht, ato akumulohen në një shkallë më të madhe se tek të rriturit (Fig.11).[204] Fëmijët që jetojnë pranë vendeve të deponimit të mbeturinave, duke përfshirë deponitë e pambrojtura dhe deponitë jozyrtare të mbeturinave përballen me ekspozimin më të madh ndaj mikroplastikës. Për më tepër, gratë dhe vajzat janë të prekura në mënyrë disproporcionale nga plastika për shkak të ekspozimit më të madh të tyre nëpërmjet pastrimit, kozmetikës dhe produkteve higjienike.[205]

Fig.11 Rrugët kryesore për gëlltitjen e mikroplastikës për fëmijët në Kosovë

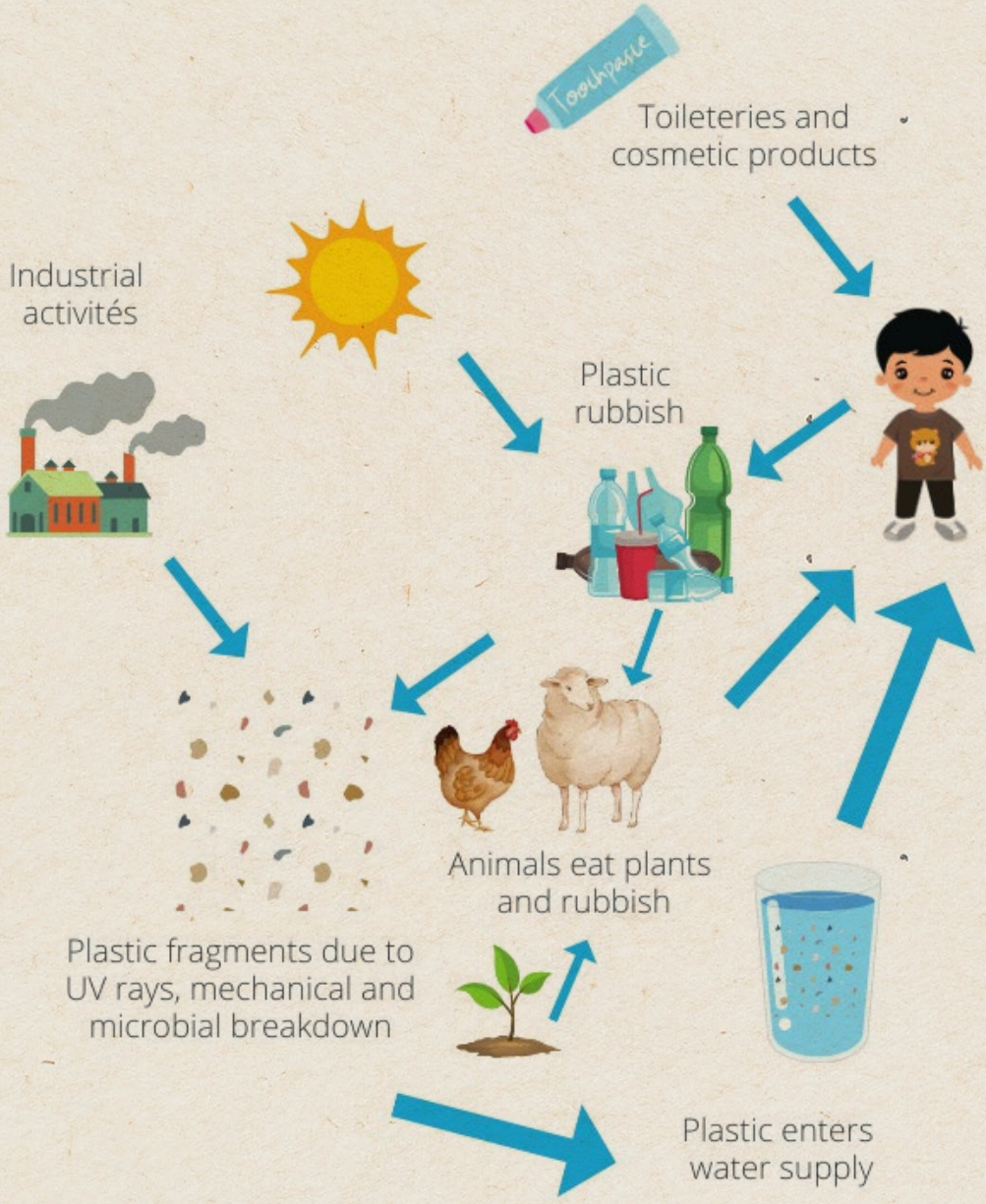

204 Amran NH, Zaid SSM, Mokhtar MH, Manaf LA, Othman S. Ekspozimi ndaj mikroplastikës gjatë fazës së hershme të zhvillimit: Rishikimi i provave aktuale. Toksike. 10 tetor 2022; 10 (10): 597. doi: 10.3390/toksike10100597. PMID: 36287877; PMCID: PMC9611505.

205 Yang J, Kamstra J, Legler J, Aardema H. Ndikimi i mikroplastikës në riprodhimin e femrës dhe jetën e hershme. Anim Reprod. 2023 korrik 24; 20 (2): e20230037. doi: 10.1590/1984-3143-AR2023-0037. PMID: 37547566; PMCID: PMC10399130

Promovimi i një lidhjeje të fortë midis fëmijëve dhe mjedisit të tyre natyror mund të nxis një ndjenjë përkatësie dhe krenarie kulturore
©UNICEF 2024

Pa përmirësime thelbësore në praktikat e menaxhimit të mbeturinave, situata pritet vetëm të përkeqësohet, pasi popullsia vazhdon të rritet dhe konsumi vazhdon të rritet. Strategjitë e përmirësuara të menaxhimit të mbeturinave, duke përfshirë investimet në infrastrukturë, zbatimin më të mirë të rregulloreve ekzistuese dhe edukimin e publikut, mbeten vendimtare në adresimin e këtyre çështjeve dhe mbrojtjen e mjedisit.

b. Ndikimet tek fëmijët

Siguria ushqimore dhe ndikimet e të ushqyerit

Degradimi i tokës në Kosovë, veçanërisht humbja e tokave pjellore dhe shpyllëzimi, po intensifikon varfërinë rurale duke varfëruar burimet natyrore nga të cilat komunitetet varen për jetesën. Degradimi i tokës është i lidhur drejtpërdrejt me përkeqësimin e çështjeve të sigurisë së ushqimit dhe ujit, me reduktimin e produktivitetit bujqësor duke e bërë gjithnjë e më të vështirë për popullsinë rurale që të mbajë veten. (shih *3.2.3 Thatësira dhe mungesa e ujit*).

Kjo dobësi shtohet më tej nga urbanizimi, ku zgjerimi i sipërfaqeve të padepërtueshme asfaltike, si në Rahovec, ka rritur ndjeshëm rrezikun e përmbytjeve.[206] Këto sipërfaqe parandalojnë thithjen e ujit të shiut, duke bërë që ai të derdhet në zona të ulëta, duke dëmtuar shtëpitë, infrastrukturën dhe fushat bujqësore (shih *3.2.2 Reshje të mëdha shiu dhe përmbytje*)**.** Përmbytjet që rezultojnë jo vetëm që zhvendosin fëmijët dhe familjet e tyre dhe shkatërrojnë mjetet e jetesës, por gjithashtu çojnë në dështime të përsëritura të të korrave,

206 Kosovo 2.0 (2023) Përmbytjet po e zënë në befasi Kosovën https://kosovotwopointzero.com/en/floods-are-taking-kosovo-by-surprise/

rendimente të reduktuara dhe tendosje të mëtejshme në furnizimet ushqimore. Kjo mund të rris koston e furnizimeve ushqimore vendase, duke vendosur një barrë financiare për familjet dhe duke rritur varësinë nga importet e huaja, të cilat shpesh janë shumë të përpunuara, me më shumë sheqer, kripë dhe aditivë tjerë, të cilët dëmtojnë shëndetin dhe ushqimin e fëmijëve.

Kombinimi i degradimit të tokës, rritjes së përmbytjeve dhe rënies së bujqësisë rrit rrezikun e varfërisë rurale në Kosovë. Me më pak kultura për të korrur dhe shitur, familjet rurale përballen me zvogëlimin e të ardhurave, duke vendosur një barrë më të rëndë financiare për popullsinë tashmë të cenueshme. Efekti goditës është i rëndë, pasi familjet luftojnë për t'u rikuperuar nga fatkeqësitë natyrore të përsëritura, duke përjetësuar ciklin e varfërisë dhe mungesës së ushqimit.

Ndikimet në shëndet

Mikroplastika, plumbi dhe toksinat e tjera që kullojnë në tokat e Kosovës mund të ndikojnë dukshëm në shëndetin e fëmijëve, pasi ato hyjnë në ushqim dhe furnizime me ujë *(shih 3.4.3 Ndotja e ujit).* Këta ndotës priren të grumbullohen në përqendrime më të mëdha tek fëmijët, veçanërisht tek foshnjat, të cilat janë më të prekshme për shkak të sistemit të tyre imunitar të papjekur dhe organeve në zhvillim. Ekspozimi ndaj toksinave të tilla mund të çojë në vonesa zhvillimore dhe të ndikojë në zhvillimin e trurit dhe të sjelljes.

Ndikimet në shëndetin mendor

Humbja e florës dhe faunës vendase të Kosovës, duke përfshirë speciet si rrëqebulli i Ballkanit, ujqërit dhe arinjtë e murrmë, paraqet një humbje të konsiderueshme kulturore për fëmijët dhe të rinjtë, duke pakësuar trashëgiminë e pasur natyrore që ka qenë pjesë integrale e identitetit të Kosovës për breza. Kjo humbje e biodiversitetit ua privon brezave të ardhshëm mundësinë për të mësuar dhe për të vlerësuar ekosistemet unike që dikur lulëzuan në atdheun e tyre.

Përkundrazi, promovimi i një lidhjeje të fortë midis fëmijëve dhe mjedisit të tyre natyror mund të nxis një ndjenjë përkatësie dhe krenarie kulturore, duke mbështetur gjithashtu shëndetin fizik, zhvillimin kognitiv dhe mirëqenien emocionale.[207] Inkurajimi i aktiviteteve në natyrë dhe edukimi i bazuar në natyrë mund t'i ndihmojë të rinjtë të kuptojnë rëndësinë e kujdesit mjedisor dhe t'i fuqizojë ata për të mbrojtur dhe rivendosur habitatet natyrore, duke kontribuar përfundimisht në qëndrueshmërinë afatgjatë dhe duke reduktuar rrezikun e çrregullimeve psikiatrike të adoleshentëve, të tilla si ankthi dhe depresioni.

207 Vanaken GJ, Danckaerts M. Ndikimi i ekspozimit në hapësirën e gjelbër në shëndetin mendor të fëmijëve dhe adoleshentëve: Një rishikim sistematik. Int J Environ Res Health Publik. 2018 nëntor 27; 15 (12): 2668. doi: 10.3390/ijerph15122668. PMID: 30486416; PMCID: PMC6313536

Lumi Lepenc u bllokua me mbeturina plastike në gusht 2024 ©RFERL

3.4.3 Ndotja e ujit

a. Trendet e vëzhguara dhe parashikimet e ardhshme

Ndotja e ujit në Kosovë është një shqetësim domethënës, veçanërisht në rajonet me aktivitet të rëndë industrial, trajtim joadekuat të ujërave të zeza dhe operime minerare, duke çuar në një mori ndikimesh shëndetësore për fëmijët *(Tabela.5).* Zonat kryesore të prekura përfshijnë Mitrovicën, ku kompleksi minerar i Trepçës ka ndotur rëndë trupat ujorë lokal me metale të rënda dhe ndotës të tjerë industrial.[208] Në Obiliq, termocentralet me qymyr po ashtu po kontribuojnë në ndotjen e konsiderueshme të ujit përmes shkarkimit industrial dhe deponimit të hirit, duke ndikuar, veçanërisht në lumin Sitnica. Prishtina përballet me sfida me ndotjen e ujit për shkak të objekteve joadekuate të trajtimit të ujërave të zeza dhe rrjedhjeve urbane, duke ndikuar në lumin Graçanka. Drenasi vuan nga ndotja industriale nga fabrikat e materialeve ndërtimore, ndërsa rrjedhjet bujqësore në Rrafshin e Kosovës e degradojnë më tej cilësinë e ujit me plehra dhe pesticide. Përveç kësaj, të tetë lumenjtë dhe pesë liqenet kryesore të Kosovës janë dëmtuar nga deponitë ilegale.[209]

Si rezultat, vetëm 40% e lumenjve të Kosovës konsiderohen të jenë në "gjendje të mirë ekologjike" dhe Kosova ka një nga disponueshmëritë më të ulëta të ujit të pastër për kokë banori në rajon. [210][211] Objektet e papërshtatshme të trajtimit të ujërave të zeza do të thotë se shumica e ujërave të zeza nga mbi 1.7 milion banorë përfundojnë të patrajtuara në lumenj, duke e përkeqësuar ndotjen.

208 Alija AJ, Bresgen N, Bojaxhi E, Krenn M, Bajraktari ID, Eckl PM. Ndotja e lumenjve në Kosovë: Efektet citotoksike dhe gjenotoksike të mostrave të ujit në analizën primare të hepatociteve të minjve. Toxicol Ind Health. 34 gusht 2018 (8): 563-570. doi: 10.1177/0748233718773027. Epub 2018 Qershor 5. PMID: 29871550

209 Balkan Insight (2020) Ujërat me baltë: Ndotja që po vret liqenet dhe lumenjtë e Kosovës https://balkaninsight.com/2020/07/20/muddy-waters-the-pollution-killing-kosovos-lakes-and-rivers/#:~ :text=Uji%20ndotja%20is%20jo%20i kufizuar,uji%2C%E2%80%9D%20Hasanaj%20told%20BIRN

210 Ramadani (2022) Kosova, vendi që eksporton ujërat e zeza https://prishtinainsight.com/kosovo-the-country-that-export-mag-mags-sewage/

211 BE (2021) Statusi ekologjik i ujërave sipërfaqësore në Evropë https://www.eea.europa.eu/en/analysis/indicators/ecological-status-of-surface-waters

Ndotja e burimeve të ujit të pijshëm me ndotës organik dhe inorganik ka implikime të mëdha për shëndetin e fëmijëve, veçanërisht tek foshnjat, ku këto toksina grumbullohen në përqendrime më të mëdha. ©UNICEF/2024

Përveç kësaj, thuhet se rreth 46 për qind e komuniteteve në Kosovë nuk janë të lidhura me furnizimin me ujë nga asnjë prej shtatë furnizuesve të licencuar[212]. Si rezultat i kësaj, siguria e ujit mbetet një shqetësim i rëndësishëm për shumë banorë të Kosovës, e theksuar nga incidenti i vitit 2021 në Deçan ku qindra persona u helmuan nga uji i kontaminuar.[213]

b. Ndikimet tek fëmijët

Ndikimet në shëndet

Ndotja e burimeve të ujit të pijshëm me ndotës organik dhe inorganik ka implikime të mëdha për shëndetin e fëmijëve, veçanërisht tek foshnjat, ku këto toksina grumbullohen në përqendrime më të mëdha. *(Tabela.5).*[214][215] Sistemet e papjekura mbrojtëse të fëmijëve dhe sistemet e organeve në zhvillim i bëjnë ata veçanërisht të cenueshëm.

Ndotësit organik, duke përfshirë bakteret dhe patogjenët e tjerë, rrisin incidencën e sëmundjeve të zorrëve në Kosovë, veçanërisht gjatë verës. Gjatë muajve të ngrohtë të vitit, mungesa e ujit dhe temperaturat më të larta shpesh bëjnë që këta patogjenë të lulëzojnë - një çështje që po përkeqësohet nga ndikimet e ndryshimeve klimatike (shih gjithashtu *3.2.3 Thatësira dhe mungesa e ujit*). Në vitin 2020, 1,371 banorë në Prishtinë u prekën nga gastroentero-

212 Balkan Insight (2022) Kosovarët paguajnë çmimin e furnizimit me ujë të parregulluar me shëndetin e tyre https://balkaninsight.com/2022/09/14/kosovars-pay-price-of-unregulated-water-supply-me-their-health/
213 Prishtina Insight (2022) Kosova, vendi që eksporton kanalizime https://prishtinainsight.com/kosovo-the-country-that-export-mag-mags-sewage/
214 Po aty.
215 UNEP (2021) Nga Ndotja tek Zgjidhja https://www.unep.org/resources/pollution-solution-global-assessment-marine-litter-and-plastic-pollution

koliti akut si pasojë e pirjes së ujit me ndotës organik (me shumë gjasa materie fekale).[216] Ngjashëm me këtë, në verën e vitit 2022, Kaçaniku, në jug të Kosovës, përjetoi një shpërthim të gastroenteritit që çoi në 50 deri në 80 qytetarë në ditë që kërkonin ndihmë mjekësore me simptoma të të vjellave dhe diarresë.[217]

Përveç kësaj, ndotja inorganike, duke përfshirë metalet e rënda, farmaceutike dhe toksina të tjera janë gjetur në mostrat e ujërave sipërfaqësore në mbarë Kosovën.[218] Këto toksina janë zbuluar se shkaktojnë një mori çështjesh shëndetësore për fëmijët e Kosovës, duke përfshirë defektet e tubit nervor (NTD-të). [219]Një studim në Mitrovicë zbuloi se 47% e fëmijëve që jetonin në kampe për Personat e Zhvendosur Brenda Vendit (PZhBV), duke përfshirë fëmijët, kishin nivele të rrezikshme të lartë të plumbit në gjakun e tyre, të cilat janë të lidhura me dëmtime njohëse, çështje të sjelljes, vonesa në zhvillim dhe dëmtim të sistemit nervor, veshkave dhe organeve tjera.[220][221] Nivele të larta të sulfateve janë gjetur gjithashtu në lumin Graçanka, si rezultat i aktiviteteve të minierave, duke çuar në raportime për dehidrim dhe diarre tek fëmijët vendas.[222] Vizitat në shkolla nga QKMF në Obiliq kanë treguar gjithashtu se problemet e shëndetit oral janë të përhapura tek fëmijët, ku 36 për qind e nxënësve shfaqin probleme dentare, si rezultat i konsumimit të ujit të kontaminuar me hirin nga termocentrali aty pranë.[223]

216 Maxhuni L, Nushi Latifi B. Ndikimi i ndotjes së ujit të pijshëm në shëndetin publik. Konferenca e Përbashkët Ballkanike për Inxhinierinë e Ujit dhe Mjedisit; 2022. Në dispozicion në: https://balkansjointconference.org/wp-content/uploads/2022/11/01.Lindita-Maxhuni-Burbuqe-Nushi-Latifi.pdf

217 Balkan Insight (2022) Kosovarët paguajnë çmimin e furnizimit të parregulluar me ujë me shëndetin e tyre. https://balkaninsight.com/2022/09/14/kosovars-paguajnë-çmimin-e-furnizimit-ujës-të-parregulluar-me-shëndetin e tyre/

218 Hoxha B, Retkoceri R, Mrdja B, etj. (2018) Kontaminimi i mjedisit me barna citotoksike në spitalet e Kosovës dhe rreziqet shëndetësore të lidhura: Një studim eksplorues. Int J Hyg Environ Health. 2018; 221 (7): 1049-1056. doi:10.1016/j.ijheh.2018.06.002

219 Po aty.

220 Mary Jean Brown, Gerry McWeeney, Rokho Kim, Ardita Tahirukaj, Petar Bulat, Skender Syla, Zoran Savic, Yona Amitai, Timothy Dignam, Dorit Nitzan Kaluski (2009) Helmimi nga plumbi në mesin e fëmijëve të zhvendosur brenda vendit romë, ashkali në Kosovë, Revista evropianë e Shëndetit Publik, vëll. 20, Nr. 3, 288-292

221 UNICEF (2020) E vërteta toksike: Ekspozimi i fëmijëve ndaj ndotjes me plumb https://www.unicef.org/reports/toxic-truth-childrens-exposure-to-lead-pollution-2020

222 Kadriu S., Sadiku M., Kelmendi M., Aliu M., Mulliqi I., Hyseni A. 2021. Ndikimi i minierave të Kishnicës në ndotjen e lumit Graçanka dhe puset e ujit aty pranë, Kosovë. Revista e Zhvillimit të Ujit dhe Tokës. Nr 48 (I–III) fq. 16–21. DOI 10.24425/jwld.2021.136142

223 Kosova Dy Pikë Zero (2022) Jeta mes tymit e hirit vdekjeprurës. https://kosovotwopointzero.com/en/jeta-mes-tymit-e-hirit-vdekjeprures/

Vetëm tri nga strategjitë kryesore të Kosovës për klimën dhe mjedisin dhe strategjitë e tjera sektoriale përfshijnë masa specifike për mbrojtjen e fëmijëve nga ndikimet e ndryshimeve klimatike dhe degradimit të mjedisit
©UNICEF 2024

Tabela. 5 Burimet kryesore të ndotjes së ujit dhe ndikimet e tyre të mundshme te fëmijët në Kosovë

Kategoria e ndotjes	Llojet e shembujve	Burimet kryesore	Ndikimet tek fëmijët
Ndotja organike	Bakteret dhe patogjenët e tjerë	Tualete të pambrojtura dhe sisteme kanalizimesh të mirëmbajtura keq Ndotja fekale nga kafshët e fermës	Diarre dhe forma të tjera të sëmundjeve të shkaktuara nga uji Reduktimi i përthithjes së lëndëve ushqyese dhe ngecja e rritjes Ulje e zhvillimit kognitiv dhe arritjeve shkollore
	Pesticidet	Bujqësia Kopshtet shtëpiake	Ndërprerja e hormoneve tek fëmijët, duke përfshirë pubertetin e hershëm, obezitetin dhe problemet e tiroides. Pesha e ulët e lindjes, funksionimi dhe zhvillimi i dëmtuar njohës. Kanceri
	Plehrat		Promovimi i lulëzimit të algave, toksike për fëmijët. Ndërprerje hormonale, duke përfshirë ndërprerjen e tiroides Kanceri
	Tretës, ngjyra dhe detergjentë	Ndotja industriale Produktet shtëpiake Deponitë e pambrojtura Shërbime automobilistike	Irritimi i lëkurës dhe syve Ndikimet neurologjike Kanceri Çështjet gastrointestinale Ndërprerja e hormoneve

Ndotja inorganike	Farmaceutikë, narkotikë dhe stimulues	Shkarkimi i ujërave të zeza Efluentet e kujdesit shëndetësor Hedhja jo e duhur e barnave	Ndërprerja e hormoneve tek fëmijët, duke përfshirë pubertetin e hershëm dhe problemet e tiroides. Bakteret rezistente ndaj antibiotikëve Ndikimi në gjendjen shpirtërore dhe shëndetin mendor
	Kripë	Plehrat e bujqësisë Operacionet minerare Kripërat e rrugës (për heqjen e akullit)	Hipertensioni Zhvillimi kognitiv i dëmtuar
	Sulfatet	Shkarkimet industriale Rrjedhja bujqësore Impiantet e trajtimit të ujërave të zeza	Diarre, dehidrim dhe irritim gastrointestinal Keqpërthithja e lëndëve ushqyese, që çon në kequshqyerje
	Metalet e rënda	Industria e rëndë, duke përfshirë fabrikat e çelikut Korrozioni i tubave të vjetër dhe pajisjeve hidraulike Bojëra, bateri, mbeturina elektronike dhe shtëpiake Deponitë e pambrojtura dhe menaxhimi i dobët i mbeturinave të ngurta	Dëmtime neurologjike, kognitive dhe fizike gjatë gjithë jetës Problemet e shëndetit mendor dhe të sjelljes Probleme me mëlçinë dhe veshkat
	Hidrokarburet	Benzina dhe produktet e naftës Rrjedhjet urbane Rrjedhje natyrore nga rezervat nëntokësore të naftës	Ndikimet fetale, duke përfshirë peshën e ulët të lindjes, keqformimet skeletore dhe rritjen e incidencës së abortit Ulja e numrit të qelizave që formojnë gjak Vështirësi në frymëmarrje duke përfshirë bronkitin, astmën dhe frymëmarrjen Kanceri, duke përfshirë kancerin e gjakut dhe limfës.
	Bifenilet e poliklorinuara (BPK-të)	Proceset industriale Pajisjet elektrike Hedhja e gabuar e produkteve që përmbajnë BPK	IQ i reduktuar dhe probleme të sjelljes Efektet fetotoksike me peshë të reduktuar të lindjes Rritja e anomalive kongjenitale si çarja e buzës
	Substancat polifluoroalkile (SPFA)	Enë gatimi jo ngjitëse Veshje të papërshkueshme nga uji Paketimi i ushqimit Shkuma kundër zjarrit	Reagimi imunitar i dobësuar Vonesat në zhvillim Pesha e ulët e lindjes Dëmtimi i mëlçisë Çrregullime hormonale Kanceri
	Mikroplastika	Mbetjet plastike dhe deponitë e pambrojtura	Ndërprerje hormonale, duke përfshirë pubertetin e hershëm Pesha të ulëta të lindjes Funksionimi dhe zhvillimi kognitiv i dëmtuar

04

MJEDISI I POLITIKAVE PËR FËMIJËT

Në vitet e fundit, Kosova ka bërë hapa të rëndësishëm në përafrimin e politikave të saj klimatike me standardet e Bashkimit Evropian (BE), pavarësisht se nuk është njohur zyrtarisht nga Kombet e Bashkuara dhe për këtë arsye nuk është nënshkruese e marrëveshjeve ndërkombëtare për klimën, siç është Konventa Kornizë e OKB-së për Ndryshimet Klimatike (UNFCCC). Pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Stabilizim Asociimit me BE-në në vitin 2015, Kosova ka punuar në mënyrë aktive për të harmonizuar kornizën e saj legjislative me ligjet e BE-së për mbrojtjen e mjedisit dhe reduktimin e rrezikut nga fatkeqësitë. Është gjithashtu në proces të zhvillimit të një KPK "vullnetare" bazuar në objektivin e Kosovës për të reduktuar emetimet e gazrave serrë me 16.3% krahasuar me nivelet e vitit 2016.[224]

Strategjia e Ndryshimeve Klimatike për 2019–2028 shërben si gurthemel i përpjekjeve të Kosovës për të krijuar politika të fuqishme klimatike, për të përmirësuar mekanizmat e reduktimit të rrezikut, për të përmirësuar kapacitetet adaptive dhe për të forcuar kornizat institucionale për veprimin klimatik.[225] Megjithatë, mbeten boshllëqe të rëndësishme rregullatore, veçanërisht në aspektin e përshtatjes klimatike. Edhe pse Ligji për Ndryshimet Klimatike është miratuar së fundmi, atij ende i mungon legjislacioni i nevojshëm dytësor për të siguruar zbatimin e plotë të tij.

Me nënshkrimin e Deklaratës së Sofjes për Agjendën e Gjelbër në nëntor 2020, Kosova u angazhua për dekarbonizimin deri në vitin 2050.

Një moment domethënës për këtë objektiv është miratimi i objektivave të energjisë së ripërtëritshme, efiçiencës së energjisë dhe reduktimit të GS-ve deri në vitin 2030. Përpjekjet për zbutjen po udhëhiqen gjithashtu nga Strategjia e Klimës 2019-2028, e cila përshkruan objektivat për reduktimin e emetimeve të gazrave serrë dhe tranzicionin në burimet e ripërtëritshme të energjisë.[226] Institucionet kanë miratuar Strategjinë e re të Energjisë për periudhën 2022–2031, e cila synon një reduktim prej 32% të emetimeve të GS në sektorin e energjisë dhe vendos një objektiv për arritjen e 35% të konsumit të energjisë së ripërtëritshme deri në vitin 2031.[227] Kjo strategji përshkruan një rrugë drejt reduktimit të emetimeve të GS-së me afërsisht 16.3% (ose 8.95 milion ton ekuivalent të CO_2) deri në vitin 2030, krahasuar me nivelet e vitit 2016.[228] Strategjia kërkon gjithashtu një kapacitet total të instaluar të energjisë së ripërtëritshme prej 1,600 MW deri në vitin 2031, krahas përmirësimeve të mëdha të efikasitetit të energjisë. Legjislacioni kyç, si Ligji për Efiçiencën e Energjisë (2018) dhe Ligji për Performancën Energjetike të Ndërtesave (2016), aktualisht janë nën shqyrtim nga Institucionet për të mbështetur më tej këto objektiva.[229]

Në Kosovë ekzistojnë edhe një mori ligjesh të tjera mjedisore, të cilat shërbejnë si bazë kryesore ligjore për mbrojtjen e burimeve të saj natyrore. Kuvendi i Kosovës miratoi Ligjin Nr. 04/ L-027[230] (22 shtator) 2011 për 'Mbrojtje nga Fatkeqësitë Natyrore dhe Fatkeqësitë tjera', i cili shërben si bazë kryesore ligjore për mbrojtjen dhe reagimin ndaj fatkeqësive.

224 UNDP (2024) Premtimi i Kosovës për Klimën https://climatepromise.undp.org/what-we-do/where-we-work/kosovo
225 Republika e Kosovës (2018) Strategjia për Ndryshimet Klimatike https://www.lfmwb.net/publication/climate-change-strategy-2019-2028-and-climate-change-action-plan-2019-2021/
226 Po aty.
227 Strategjia e Republikës së Kosovës (2022) për Energji https://me.rks-gov.net/wp-content/uploads/2023/04/Energy-Strategy-of-the-Republic-of-Kosovo-2022-2031-1- 1.pdf
228 Po aty.
229 Po aty.
230 Ligji për Mbrojtjen e Mjedisit (2009) Ligji Nr. 03/L-025, Republika e Kosovës. https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=2775

Zyrtarë të Qeverisë së Kosovës që marrin pjesë në Deklaratën e Sofjes mbi Agjendën e Gjelbër për Ballkanin Perëndimor (GAWB) në vitin 2020 ©GIZ/EUKI 2024

Përkundër këtyre përparimeve të politikave, qasja e Kosovës ndaj përshtatjes klimatike dhe reziliencës mbetet e fragmentuar. Strategjia Kombëtare e Përshtatjes (SKP) 2014-2024 ende nuk është miratuar plotësisht dhe progresi drejt zhvillimit të Planit Kombëtar të Energjisë dhe Klimës (PKEK) ka qenë i kufizuar, me vetëm hapa paraprak të ndërmarrë për të rishikuar supozimet e modelimit bazuar në objektivat e vitit 2030.[231] PKEK-ja synon të përafrohet me Strategjinë e Energjisë 2022–2031 dhe të sigurojë konsistencë me objektivat e Komunitetit të Energjisë për vitin 2030 për Kosovën. Ndërkohë, një kuadër gjithëpërfshirës i taksimit të karbonit është ende në zhvillim e sipër, me plane për të futur çmimin e karbonit deri në fund të vitit 2025. Taksat aktuale të akcizës për lëndët djegëse fosile nuk pasqyrojnë në mënyrë adekuate eksternalitetet e tyre negative ose nuk stimulojnë praktikat e efektshme të energjisë, duke theksuar një boshllëk kritik në kuadrin rregullator ekzistues.

Për më tepër, përpjekjet e Kosovës për të integruar nevojat dhe cenueshmëritë e fëmijëve në politikën klimatike mbeten të pamjaftueshme. Ndërsa Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës (MMPHI) mbikëqyr politikat klimatike, dhe Agjencia e Menaxhimit Emergjent është përgjegjëse për kryerjen e vlerësimeve të rrezikut si për fatkeqësitë natyrore ashtu edhe për fatkeqësitë e shkaktuara nga njeriu, ndikimet specifike të ndryshimeve klimatike te fëmijët shpesh mbeten të anashkaluara.

Si të tilla, vetëm tri nga strategjitë kryesore të Kosovës për klimën dhe mjedisin dhe strategjitë e tjera sektoriale përfshijnë masa specifike për mbrojtjen e fëmijëve nga ndikimet e ndryshimeve klimatike dhe degradimit të mjedisit (shih *Aneksin I: Analiza e Politikave të Energjisë dhe Mjedisit të Fokusuar te Fëmijët (EKM)*). Akoma më pak politika janë hartuar me kontributin e

231 Republika e Kosovës (2014) Strategjia e Kosovës për Ndryshimet Klimatike 2014-2024. https://www.preventionweb.net/publication/kosovo-strategy-climate-change-2014-2024

drejtpërdrejtë nga të rinjtë. Për më tepër, ndikimet mjedisore të fatkeqësive nuk merren parasysh siç duhet në planet ekzistuese të gatishmërisë dhe reagimit, duke i lënë fëmijët veçanërisht të ekspozuar ndaj rreziqeve të lidhura me klimën dhe mjedisin.

Kosova do të ketë nevojë për investime të konsiderueshme, të vlerësuara në të paktën 5.5 miliardë dollarë, për aktivitetet zbutëse dhe përshtatëse të nevojshme për të mbrojtur fëmijët e saj nga ndikimet e ndryshimeve klimatike. Kjo do të kërkojë mobilizimin e konsiderueshëm të burimeve të sektorit publik dhe privat.[232][233][234] Përderisa Kosova ka bërë përpjekje për të rivendosur Këshillin për Ndryshimet Klimatike dhe për të iniciuar zhvillimin e KPK-ve vullnetare, burimet financiare për të mbështetur projektet që synojnë veçanërisht nevojat e fëmijëve mbeten të kufizuara. Duke qenë kështu, mbeten boshllëqe të konsiderueshme financiare, dhe Kosova duhet të forcojë kapacitetin e saj për të përfituar mbështetjen ndërkombëtare nga sektori privat, Institucionet Financiare Ndërkombëtare (p.sh. Banka Botërore dhe FMN-ja) dhe donatorë të tjerë ndërkombëtarë, siç janë fondet kryesore të klimës.

Fig.13 Sondazhi i Rinisë U-Raporti: A mendoni se qeveria juaj do të vazhdojë me premtimet e saj për të trajtuar ndryshimet klimatike?[235]

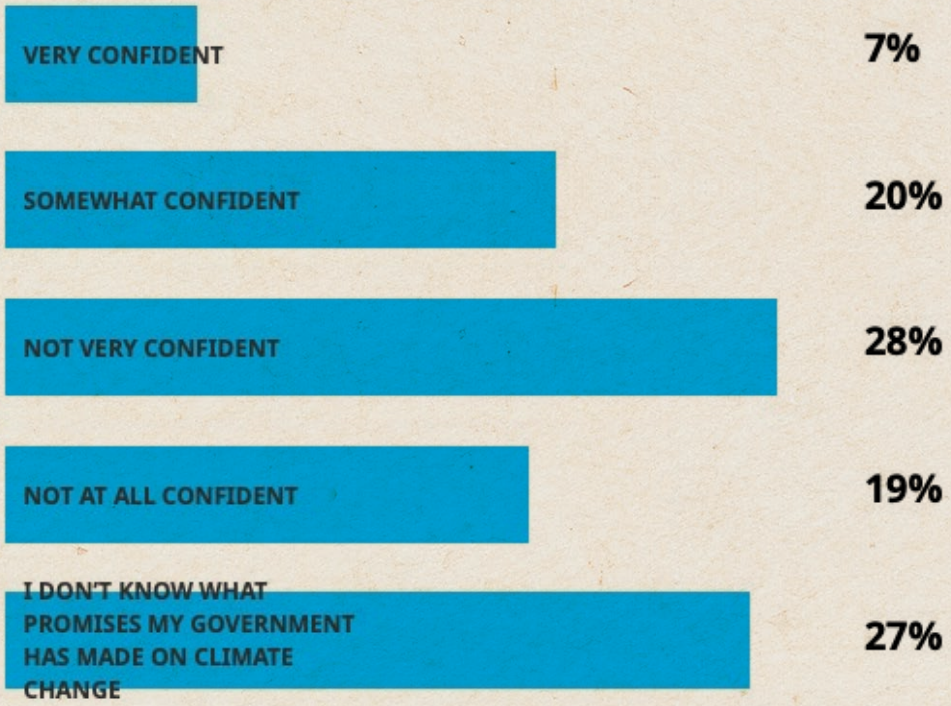

Kosova nuk është anëtare e Kombeve të Bashkuara dhe nuk është e akreditуar drejtpërdrejt me Fondacionin Global të Mjedisit (FGM) ose Fondin e Gjelbër Klimatik (FGjK). Kjo ndikon në aftësinë e Kosovës për t'iu

232 Banka Botërore (2023) Raporti i Rregullt Ekonomik i Ballkanit Perëndimor nr. 23: Raporti i klimës dhe zhvillimit të Ballkanit Perëndimor. https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/western-balkans-6-ccdr
233 Po aty.
234 Ministria e Ekonomisë e Kosovës (2023) Drafti i Parë i Planit Kombëtar të Energjisë dhe Klimës (PKEK) 2025-2030. https://www.energy-community.org/dam/jcr:e6badfbe-313d-4ebc-a450-416dcdbd5499/20230714_Final%20Version_First%20Draft%20NECP%202025-202025-203070%
235 U-Raport (2024) U-Raport Ndryshimet klimatike rajonale dhe aftësitë e gjelbra https://westernbalkans.ureport.in/opinion/3845/

qasur financimeve kryesore për klimën drejtpërdrejt nga këto fonde. Megjithatë, Kosova mund të ketë ende potencialisht qasje në burimet e FGM-së në mënyrë indirekte përmes subjekteve të akredituara ndërkombëtare ose rajonale që mund të dorëzojnë projekte në emër të saj. Këto entitete mund të përfshijnë organizata të ndryshme publike, private dhe joqeveritare që tashmë janë të akredituara nga FGjK ose FGM dhe mund të veprojnë si ndërmjetës për të mbështetur projektet në Kosovë. Zhvillimi i vazhdueshëm i PKEK dhe futja e taksimit të karbonit, ofrojnë mundësi kyçe për të nxitur financimin ndërkombëtar.

Fëmijët e Kosovës gjithnjë e më shumë po i bëjnë thirrje qeverisë që të ndërmarrë veprime më vendimtare për t'i mbrojtur ata nga ndikimet e ndryshimeve klimatike, duke pranuar se shëndeti, siguria dhe mundësitë e tyre në të ardhmen janë në rrezik. Ndërsa Kosova ndjek një integrim më të thellë ekonomik me Evropën dhe bën përpjekje drejt anëtarësimit në BE, do të ketë mundësi shtesë për të rritur ambiciet klimatike dhe mjedisore nga të cilat përfiton drejtpërdrejt brezi i ri. Përafrimi me politikat dhe rregulloret e BE-së për klimën ofron një rrugë për Kosovën për të hyrë në burime financiare, mbështetje teknike dhe mundësi investimi që synojnë reduktimin e emetimeve dhe ndërtimin e qëndrueshmërisë ndaj ndikimeve klimatike. Për më tepër, duke qenë se BE-ja është partneri më i madh tregtar dhe investues i Kosovës, përafrimi me standardet evropiane mund të lehtësojë hyrjen në zinxhirët e vlerave që kanë prioritet qëndrueshmërinë, duke krijuar perspektiva të reja ekonomike duke ruajtur mjedisin për gjeneratat e ardhshme. Ky fokus i dyfishtë në integrimin ekonomik dhe kujdestarinë mjedisore është vendimtar për t'iu përgjigjur kërkesave të fëmijëve të Kosovës për një të ardhme më të shëndetshme dhe më të qëndrueshme.

05 PËRFUNDIM

Analiza e Peizazhit Klimatik për Fëmijë (CLAC) në Kosovë zbulon një sërë rreziqesh komplekse dhe alarmante të lidhura me klimën dhe mjedisin që kërcënojnë shëndetin, sigurinë dhe mirëqenien e përgjithshme të fëmijëve. Këto përfshijnë nxehtësinë ekstreme, mungesën e ujit, përmbytjet dhe degradimin e mjedisit, duke përfshirë ndotjen e ajrit dhe ujit, po ndikojnë gjithnjë e më shumë në shëndetin dhe të drejtën e fëmijëve për një mjedis të sigurt dhe të shëndetshëm. Për më tepër, këto rreziqe dëmtojnë qasjen e fëmijëve në shërbime të tilla si uji, arsimi, shëndeti, ushqimi dhe mbrojtja bazike.

Në të gjithë Kosovën, të gjitha rajonet shënuan ose "Lartë" ose "Jashtëzakonisht lartë" për sa i përket ekspozimit të përgjithshëm ndaj klimës dhe rreziqeve të lidhura me mjedisin. Kjo i bën fëmijët në Kosovë ndër më të ekspozuarit ndaj ekstremeve klimatike në Evropë, një çështje që është e ndërlikuar nga nivelet e larta të cenueshmërisë, si rezultat i varfërisë. Fëmijët që banojnë në zonat rurale ose vendbanimet informale – veçanërisht ato pranë termocentraleve, minierave dhe burimeve të tjera të ndotjes – përballen me rreziqe të shtuara. Përveç kësaj, fëmijët me aftësi të kufizuara, kushtet para-ekzistuese dhe ata nga komunitetet e margjinalizuara, si familjet rome, ashkali dhe egjiptiane, durojnë shtresa të mëtejshme të cenueshmërisë, duke rrezikuar rëndë shëndetin dhe mirëqenien e tyre të përgjithshme.

Këto sfida nënvizojnë nevojën urgjente për veprim të koordinuar për të mbrojtur burimet natyrore të Kosovës dhe për të siguruar një të ardhme të sigurt dhe të qëndrueshme për qytetarët e saj më të rinj. Përderisa Institucionet kanë bërë disa hapa në trajtimin e këtyre çështjeve, kërkohet përpjekje shumë më domethënëse për të mbrojtur mjedisin e saj natyror dhe për të mbrojtur të drejtën e fëmijëve për një jetë të shëndetshme. Një listë rekomandimesh, e organizuar nga secila prej shtyllave programore të UNICEF-it, janë renditur më poshtë.

UNICEF i bën thirrje Qeverisë, shoqërisë civile dhe partnerëve ndërkombëtar që të punojnë së bashku për të zbatuar rekomandimet e këtij raporti dhe për të siguruar një të ardhme më të sigurt dhe më të shëndetshme për të gjithë fëmijët në Kosovë.

06 REKOMANDIME

6.1 REKOMANDIME TË PËRGJITHSHME

a. Avokoni që institucionet të ndërmarrin veprime urgjente dhe vendimtare për të reduktuar emetimet e gazrave serrë dhe ndotësve të tjerë për të përmirësuar cilësinë e ajrit dhe për të mbrojtur shëndetin e fëmijëve. Kjo përfshin avokimin që familjet më të varfra të kenë qasje në furnizim të qëndrueshëm dhe të pastër me energji, veçanërisht gjatë muajve të dimrit, duke reduktuar varësinë e rrezikshme nga qymyri dhe drutë e zjarrit. Kjo gjithashtu përfshin avokimin për teknologji më të pastër dhe efikasitet të energjisë, përveç standardeve dhe stimujve për të reduktuar ndotjen e ajrit nga industria dhe automjetet në Kosovë. Së fundi, kjo do të thotë gjithashtu prioritizimi i ndërhyrjeve reziliente ndaj klimës për fëmijët në rajonet më të prira ndaj rrezikut, duke trajtuar të gjitha aspektet e cenueshmërisë dhe privimit të fëmijëve. Partnerët duhet të punojnë së bashku për të siguruar ndërhyrje tërësore që rrisin qëndrueshmërinë e komuniteteve dhe fëmijëve.

b. Sigurohuni që të gjitha politikat dhe strategjitë kombëtare të klimës, mjedisit dhe energjisë, si dhe politikat sektoriale (p.sh. Strategjitë Kombëtare të Shëndetit, Arsimit dhe Rinisë) të përfshijnë masa specifike për të mbrojtur fëmijët dhe të rinjtë nga ndikimet e ndryshimeve klimatike dhe degradimit të mjedisit. Mundësitë specifike për integrimin e këtyre konsideratave përfshijnë zhvillimin e finalizimit të ardhshëm të KPK-së vullnetare dhe Planit Kombëtar të Përshtatjes. Kjo përfshin gjithashtu avokimin për integrimin e ndryshimeve klimatike, mjedisore dhe rreziqeve të fatkeqësive në buxhetet shëndetësore dhe të lidhura me ECE-në.

c. Forconi dhe rritni Sistemet e Paralajmërimit të Hershëm (SPH) për rreziqet që lidhen me klimën, ndotjen e ajrit dhe rreziqe të tjera. Kjo përfshin integrimin e të dhënave në kohë reale për cilësinë e ajrit, modelet e motit dhe rreziqet mjedisore në këto sisteme dhe sigurimin që sinjalizimet të arrijnë me shpejtësi në media, institucionet shëndetësore, shkollat, institucionet parashkollore dhe institucionet e tjera kyçe në mbarë Kosovën. Ky sistem do të bazohej në kanalet ekzistuese të komunikimit, të tilla si ato të përdorura nga Instituti Kombëtar i Shëndetit Publik (IKSHP), për të dhënë alarme kritike përmes një sistemi të koordinuar reagimi për të mbrojtur komunitetet, veçanërisht popullsitë e cenueshme si fëmijët.

d. Mobilizimi i burimeve financiare shtesë për të ndihmuar në mbrojtjen e fëmijëve të Kosovës nga ndikimet afatgjata të ndryshimeve klimatike. UNICEF-i dhe Institucionet duhet të kultivojnë partneritete të reja me donatorët, për të aplikuar për financim në shkallë të gjerë për klimën. Kjo përfshin eksplorimin e mundësive me subjektet e sektorit privat. Konferenca e OKB-së për Ndryshimet Klimatike 2025 (UNFCCC COP 30) në Brazil gjithashtu ofron një mundësi kritike për vendin që të parandalojë provat e ndikimit të ndryshimeve klimatike tek fëmijët e tij - dhe të lobojë për mbështetje financiare shtesë.

6.2 REKOMANDIMET SPECIFIKE PËR PROGRAMIN

a. Shëndeti mjedisor (Zhvillimi dhe Shëndeti në Fëmijërinë e Hershme

i. Gjenerimi i dëshmive

a. Ofroni mbështetje teknike për Ministrinë e Shëndetësisë për të forcuar mbledhjen dhe monitorimin e të dhënave të lidhura me klimën dhe mjedisin për fëmijët në nivel komunal duke integruar treguesit relevantë për klimën në sistemet ekzistuese të monitorimit, duke përfshirë Sistemin e Informacionit Shëndetësor dhe anketat si **Anketa e Grupimeve të Treguesve të Shumëfishtë (MICS).** Kjo përfshin forcimin e Sistemit të Informacionit Shëndetësor për t'i gjurmuar ndikimet e variacioneve klimatike në shëndetin e fëmijëve (p.sh., infeksionet akute të frymëmarrjes dhe sëmundjet e shkaktuara nga uji), duke çuar në të kuptuar më të mirë se si ndotja e ajrit dhe rreziqet e tjera mjedisore ndikojnë në popullatë dhe duke mundësuar prioritizimin të zonave të veçanta gjeografike.[236]

b. Punoni me Institutin Kombëtar të Shëndetësisë **Publike (IKSHP) për të siguruar që të gjithë fëmijët të kenë qasje** në testet për ekspozimin ndaj toksinave kryesore mjedisore. Kjo, për shembull, mund të përfshijë përmirësimin e testimit të nivelit të plumbit në gjak dhe integrimin e këtyre rezultateve në anketat kombëtare, mbikëqyrjen 'sentinel' dhe Sistemet e Paralajmërimit të Hershëm.

ii. Politikat dhe avokimi

a. Promovoni standardet e cilësisë së ajrit në përputhje me Udhëzimet e OBSH-së për Cilësinë e Ajrit (AQG të OBSH-së): [237] Kjo mund të arrihet duke avokuar që Ministria e Shëndetësisë t'i rishikojë rregulloret përkatëse kombëtare për të përmbushur kufij më të rreptë për ndotësit, duke përmirësuar sistemet e monitorimit të cilësisë së ajrit në të gjitha komunat, dhe duke integruar konsideratat e cilësisë së ajrit në planifikimin urban. Kjo mund të përfshijë edhe fushata ndërgjegjësuese, të udhëhequra nga Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike dhe ministri të tjera të linjës, për të rritur ndërgjegjësimin dhe për të reduktuar ndotjen e amvisërive duke promovuar opsione alternative të ngrohjes, me fokus të synuar në komunat urbane më të ndotura.

b. Avokoni me Ministrinë e Shëndetësisë për të siguruar që të gjitha institucionet e kujdesit shëndetësor dhe edukimit në fëmijërinë **e hershme të jenë të mandatuara për të krijuar dhe përditësuar rregullisht Plane t**ë **Reagimit ndaj Emergjencave.** Kjo përfshin protokolle për lloje të ndryshme emergjencash, të tilla si fatkeqësitë natyrore, shpërthimet e sëmundjeve dhe ndotja e ajrit, duke përfshirë përcaktimin e qartë të kanaleve të komunikimit, roleve dhe përgjegjësive për të gjithë anëtarët e stafit gjatë emergjencave.

236 Kombet e Bashkuara (1992) Konventa Kornizë e Kombeve të Bashkuara për Ndryshimet Klimatike. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-1&chapter=27&clang=_en

237 Organizata Botërore e Shëndetësisë (2021) Udhëzimet Globale të OBSH-së për Cilësinë e Ajrit: Grimcat e imta (PM2.5 dhe PM10), Ozoni, Dyoksidi i Azotit, Dyoksidi i Squfurit dhe Monoksidi i Karbonit. https://www.who.int/publications/i/item/9789240034228

Duhet të kryhen edhe shtrime dhe simulime për t'i praktikuar skenarët e emergjencës për stafin, për t'u siguruar që ata janë të përgatitur për të reaguar në emergjenca. Për institucionet e edukimit në fëmijërinë e hershme, kjo duhet të shoqërohet me trajnimin e stafit për shëndetin dhe sigurinë, duke përfshirë ofrimin e ndihmës së parë dhe mbështetjen me reanimim kardiopulmonar (CPR), si dhe komunikimin e hapur dhe të qartë me prindërit për planin e reagimit ndaj emergjencave dhe ndarjen e roleve dhe përgjegjësive në bashkëpunim me Ministrinë e Arsimit, Shkencës, Teknologjisë dhe Inovacionit. Për institucionet e kujdesit shëndetësor, kjo përfshin edhe mbajtjen e një rezerve të mjaftueshme të furnizimeve mjekësore, si p.sh. medikamente, fasha, dezinfektues dhe pajisje personale mbrojtëse dhe pajisje testimi, për t'ua mundësuar atyre të reagojnë ndaj emergjencave të lidhura me klimën dhe mjedisin, teksa dhe kur ato shfaqen.

c. Avokoni për krijimin dhe mirëmbajtjen e hapësirave të gjelbra të sigurta dhe gjithëpërfshirëse si dhe infrastrukturës mbrojtëse brenda institucioneve të **EFH-së dhe KPSH-së, të cilat janë reziliente ndaj ndryshimeve klimatike dhe fatkeqësive dhe të përshtatura për fëmijët e vegjël dhe kujdestarët e tyre në mbarë Kosovën.** Këto hapësira duhet të projektohen për t'i përmbushur nevojat specifike të fëmijëve, duke promovuar zhvillimin e tyre fizik, njohës dhe emocional, duke ofruar gjithashtu mjedise të sigurta dhe të qasshme për nënat për t›u mbledhur, për t›u çlodhur dhe për t›u përfshirë në aktivitete komunitare. Kjo përfshin përmirësimin e vendndodhjes dhe ndërtimit të objekteve, integrimin e WASH që është rezilient ndaj klimës dhe zgjerimin e përdorimit të energjisë diellore, gjeneratorëve dhe zgjidhjeve të ruajtjes së ujit për t'i ruajtur shërbimet e kujdesit shëndetësor gjatë ngjarjeve të motit ekstrem. Masat duhet gjithashtu të synojnë të reduktojnë ekspozimin ndaj rreziqeve të lidhura me klimën dhe ndotjes në institucionet e kujdesit shëndetësor, hapësirat e edukimit në fëmijërinë e hershme dhe qendrat e kujdesit për fëmijët. Më konkretisht, për institucionet e EFH-së kjo përfshin zhvillimin ose përditësimin e standardeve të infrastrukturës për ndërtesat e parashkollorit duke integruar investime të energjisë së pastër si energjia diellore, gjeneratorët, klimatizimi dhe filtrat si dhe WASH.

iii. Zbatimi

a. Punoni me Ministrinë e Shëndetësisë për t'i përcaktuar **institucionet e Kujdesit Parësor Shëndetësor si pika kyçe hyrëse për reagimin ndaj emergjencave dhe ndërgjegjësimin për klimën dhe mjedisin në çdo qytet dhe fshat.** Institucionet e KPSH-së duhet të shërbejnë si vija e parë e mbrojtjes në ruajtjen e shëndetit të fëmijëve gjatë krizave për shkak të aferësisë së tyre me komunitetet dhe rolit të tyre të besuar në ofrimin e shërbimeve shëndetësore. Kjo përfshin ngritjen e kapaciteteve të stafit të KPSH-së për t'i zbatuar planet e reagimit ndaj emergjencave, duke u siguruar që ata janë të përgatitur mirë për t'i mbështetur grupet e cenueshme gjatë fatkeqësive dhe duke i integruar këto shërbime në kornizën më të gjerë të reagimit ndaj fatkeqësive. Në këtë drejtim, bashkëpunimi me institucionet e trajnimit mund të ndihmojë në përfshirjen në kurrikulë të çështjeve shëndetësore të lidhura me klimën dhe mjedisin. Për më tepër, konsultat në KPSH mund të përfshijnë ndërgjegjësimin për ndryshimet klimatike për fëmijët dhe familjet e tyre, edukimin e prindërve dhe kujdestarëve për ndikimin e ndotjes së brendshme dhe të jashtme në shëndetin e fëmijëve dhe promovimin e praktikave të sigurta mjedisore në shtëpi.

b. Rritni kapacitetet e prindërimit 'të gjelbër' për t'i mbrojtur dhe përgatitur fëmijët e vegjël nga vitet e hershme deri në adoleshencë. Kjo përfshin edukimin e prindërve për praktika të qëndrueshme, të tilla si zvogëlimi i ekspozimit të fëmijëve ndaj toksinave dhe kultivimi i zakoneve të mira në fillim të jetës së tyre përmes kanaleve si aplikacioni mobil për prindërim 'Foleja'. Për më tepër, programet e vizitave në shtëpi nga punonjësit e kujdesit shëndetësor janë një mekanizëm kritik për t'u ofruar grave shtatzëna dhe prindërve informacion dhe këshilla për mbrojtjen e foshnjave të tyre nga efektet shëndetësore të rreziqeve mjedisore, të tilla si ndotja e ambienteve të brendshme dhe ndikimi i saj në shëndetin dhe zhvillimin e fëmijëve. Më tej, duhet të merret parasysh edhe promovimi i ushqyerjes së shëndetshme dhe qëndrueshmërisë përmes ndërhyrjeve të Ndryshimit Social dhe të Sjelljes (SBC) për të inkurajuar konsumimin e ushqimeve më të shëndetshme dhe më të qëndrueshme për fëmijët si dhe promovimi i fillimit dhe ushqyerjes vetëm me gji.

c. Punoni me Ministrinë e Arsimit për të zgjeruar zbatimin e kurrikulës së re të zhvilluar të EZHFH-së në të gjitha institucionet parashkollore. Kjo përfshin gjithashtu sigurimin që stafi i EFH-së të ketë trajnimin dhe burimet e nevojshme për të zbatuar dhe nxitur në mënyrë efektive zhvillimin e kompetencës së shtuar rishtazi për qëndrueshmërinë mjedisore të kurrikulës së EHF-së, si dhe qasjet e qëndrueshmërisë të integruara në organizimin e mjedisit mësimor dhe zgjedhjen e materialeve mësimore.

b. Edukimi dhe zhvillimi dhe pjesëmarrja e adoleshentëve (ADAP)

i. Gjenerimi i dëshmive

a. Lokalizoni hulumtimet dhe të dhënat mbi ndryshimet klimatike dhe çështjet mjedisore dhe bëjini ato lehtësisht të qasshme për fëmijët dhe të rinjtë për t**'i rritur aftësitë e tyre avokuese dhe për ta forcuar ndikimin e tyre në diskutimet e politikave.** Kjo përfshin zhvillimin e mjeteve elektronike dhe mjeteve të tjera inovative mësimore për të rinjtë në gjuhët lokale.

ii. Politikat dhe avokimi

a. Siguroni që të gjitha politikat dhe strategjitë kombëtare të arsimit dhe rinisë të përfshijnë masa specifike për t**'i mbrojtur fëmijët dhe të rinjtë nga ndikimet e ndryshimeve klimatike dhe degradimit të mjedisit, në përputhje me Konventën për të Drejtat e Fëmijës.**[238] Mundësitë specifike për integrimin e këtyre konsideratave përfshijnë Kontributin e Përcaktuar në nivel Kombëtar (KPK) dhe Planin Kombëtar të Përshtatjes (PKP) që do të bëhen vullnetarisht në të ardhmen.

b. Vendosni standarde minimale për ndërtimin/rinovimin e objekteve të shkollave dhe institucioneve të edukimit në fëmijërinë e hershme, duke siguruar që ato të përfshijnë konsiderata të lidhura me klimën dhe mjedisin (përfshirë nxehtësinë ekstreme, rrezikun nga përmbytjet dhe

238 OHCHR (2023) Komenti i Përgjithshëm nr. 26 (2023) mbi të Drejtat e Fëmijëve dhe Mjedisin me Fokus të Veçantë në Ndryshimet Klimatike. https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/crccgc26-general-comment-no-26-2023-childrens-rights

tërmetet) gjatë përzgjedhjes, projektimit dhe ndërtimit të lokacionit. Standardet gjithashtu duhet të shpërndahen dhe zbatohen në mënyrë efektive në mbarë Kosovën.

c. Jepni udhëzime për gatishmërinë e reagimit, duke përfshirë Procedurat Standarde të Operimit (PSO) të planeve kontingjente për fatkeqësitë dhe emergjencat në shkolla . Kjo përfshin ushtrimet për tërmetet, ruajtjen e dispozitave të reagimit dhe veprimet e hershme si reagim ndaj paralajmërimeve të hershme, duke përfshirë përmbytjet, valët e të nxehtit dhe ndotjen e ajrit.

d. Siguroni që edukimi mjedisor në të gjitha nivelet dhe institucionet të bëhet më praktik dhe më i përshtatshëm për të rinjtë. Kjo përfshin integrimin e edukimit klimatik dhe mjedisor në të gjitha lëndët që lidhen me shkencën, nga niveli parashkollor deri në arsimin e mesëm të lartë, duke futur module të reja mbi sigurinë dhe ruajtjen e ujit, ndryshimet klimatike, ndotjen si dhe ripërdorimin dhe riparimin. Kurrikula duhet gjithashtu t'u kërkojë fëmijëve dhe mësimdhënësve të dalin jashtë klasës, të lidhen me natyrën dhe t'i adresojnë çështjet mjedisore në komunitetet e tyre, dhe duhet të bëhen investime në gjenerimin e teksteve shkollore dhe materialeve të tjera udhëzuese që janë të përshtatshme lokalisht.

e. Avokoni për zgjerimin e nismës së Shkollave të Gjelbra, duke siguruar trajnime, buxhet dhe udhëzime adekuate për të gjitha shkollat. Kjo gjithashtu përfshin krijimin e një akreditimi për vlerësim me yje të gjelbra për të gjitha institucionet arsimore në Kosovë.

f. Krijoni korniza dhe mekanizma që detyrojnë vendimmarrësit t'i angazhojnë të rinjtë në zhvillimin, zbatimin dhe vlerësimin e politikave që lidhen me ndryshimet klimatike, degradimin e mjedisit dhe reduktimin e rrezikut nga fatkeqësitë. Kjo përfshin forcimin e kështillave të nxënësve dhe atyre rinore, krahas krijimit të kanaleve të reja dhe inovative, në bashkëpunim me partnerë si UNDP-ja.

iii. Zbatimi

a. Sigurohuni që shkollat të bëhen më reziliente ndaj rreziqeve që lidhen me klimën dhe ndaj ndotjes, duke ofruar një mjedis shkollor më të sigurt dhe më të favorshëm për të gjithë nxënësit. Kjo përfshin: zbatimin e një plani prioritizimi të bazuar në rrezik dhe udhëzime për shkollat ekzistuese, veçanërisht ato në zonat me rrezik të lartë, për të identifikuar dhe ndërhyrë aty ku kërkohet merremetim, rehabilitim, riparim, rinovim, rindërtim ose zëvendësim. Kjo nënkupton gjithashtu të punohet me partnerë për të siguruar WASH reziliente ndaj klimës në shërbimet e shkollave, energji të pastër (p.sh. energjia diellore) dhe teknologji të ftohjes për muajt e verës (p.sh. klimatizim ose ventilatorë), për të siguruar vazhdimësinë e edukimit gjatë ngjarjeve të motit ekstrem. Një pikë e mirë hyrëse mund të jetë përmes skemës së Fondit të Kosovës për Efiçiencë të Energjisë.

b. Sigurohuni që të gjitha shkollat në zonat e rrezikuara të mbajnë një rezervë të mjaftueshme të furnizimeve emergjente . Kjo përfshin trajtimin e emergjencave me ujë dhe pajisjet bazë të sigurisë për të siguruar mbrojtjen dhe mirëqenien e fëmijëve gjatë ngjarjeve të tilla.

c. Mbështetni shkollat në krijimin e Eko-Klubeve të dedikuara në të gjitha shkollat. Kjo duhet të bazohet në iniciativat e mëparshme që tashmë po zba-

tohen nga Ministria e Arsimit, Shkencës, Teknologjisë dhe Inovacionit (MASHTI) dhe partnerë të tjerë përkatës.

d. Mbështetja e trajnimit të mësimdhënësve të rinj dhe **atyre ekzistues për praktika më të mira dhe** më moderne të mësimdhënies, si për shkencën mjedisore ashtu edhe për të gjitha lëndët e tjera. Kjo përfshin gjithashtu pajisjen e mësimdhënësve me të gjitha materialet mësimore dhe burimet e tjera të nevojshme për ta realizuar kurrikulën në një mënyrë më kuptimplote dhe efektive.

e. Krijoni programe për të përmirësuar trajnimin dhe mentorimin e Aftësive të Gjelbra për të rinjtë, veçanërisht ata nga komunitetet më të pafavorizuara. Mundësitë specifike për këtë mund të përfshijnë sigurimin që programet ekzistuese të trajnimit për të rinjtë, si p.sh. Upshift, të përfshijnë një komponent më të fortë mjedisor, si dhe punën me sektorin privat për të krijuar një 'Hackathon' (festival kodimi) vjetor të rinisë për klimën, me paratë fillestare sa për fillim dhe mundësitë e punës praktike të paguar që u ofrohen fituesve. Gjithashtu përfshin promovimin e përfshirjes së trajnimeve për përmirësimin e aftësive të gjelbra në shkollat profesionale, qendrat e mësimit dhe qendrat e kompetencës si dhe promovimin e orientimit të gjelbër në karrierë. Gjithashtu përfshin punën me sektorin privat, qeverinë dhe Organizatat e Shoqërisë Civile (OSHC) për të forcuar Programin e Punës Praktike dhe Mentorimit Mjedisor me pagesë për të rinjtë, përmes programit Kosova Generation Unlimited, për t'i rritur perspektivat e tyre të punësimit në Ekonominë e Gjelbër.

f. Bashkëpunoni me rrjetet vullnetare të të rinjve për të nisur fushata ndërgjegjësimi të publikut që avokojnë për sjellje të sigurta dhe të qëndrueshme, duke plotësuar boshllëqet në kontaktim (ang. outreach) dhe duke siguruar vazhdimësi dhe reziliencë në komunitet. Për shembull, organizimi i aktiviteteve praktike si zhvillimi i kopshteve të shkollave, pastrimi i mbeturinave dhe aktivitetet e mbjelljes së pemëve dhe luleve në nivel komuniteti.

c. Mbrojtja sociale dhe monitorimi i të drejtave të fëmijëve

i. Gjenerimi i dëshmive

a. Vlerësoni ndikimet sociale dhe ekonomike të ndryshimeve klimatike, degradimit mjedisor dhe fatkeqësive – si dhe masat për zbutjen e ndryshimeve klimatike – te fëmijët dhe të rinjtë në popullatat e cenueshme. Kuptimi i këtyre ndikimeve mund të orientojë politika të përqendruara te fëmijët që adresojnë nevojat dhe mbrojnë të drejtat e fëmijëve dhe të rinjve më të cenueshëm, duke përfshirë komunitetet e zhvendosura dhe emigrante.

b. Integroni dimensionet e klimës, fatkeqësive dhe mjedisit në analizën e varfërisë së fëmijëve në nivele kombëtare dhe nënkombëtare dhe vlerësoni rreziqet dhe ndikimet klimatike në varfërinë e fëmijëve. Kjo do të ndihmojë që të sigurohet përmirësim në shënjestrim dhe dizajnim të programeve për fëmijët më të rrezikuar në Kosovë.

ii. Politikat dhe avokimi

a. Sigurohuni që të gjitha politikat dhe strategjitë e Mbrojtjes Sociale dhe Mbrojtjes së Fëmijëve të përfshijnë konsideratat dhe masat që lidhen me klimën dhe mjedisin për t'i mbrojtur fëmijët. Më konkretisht, kjo përfshin zhvillimin e një plani veprimi shumësektorial për të parandaluar dhe

për të reaguar ndaj të gjitha formave të dhunës ndaj fëmijëve, duke përfshirë masat specifike për të mbrojtur fëmijët nga dhuna dhe shfrytëzimi, përballë ndryshimeve klimatike dhe degradimit të mjedisit. Kjo gjithashtu nënkupton të punohet me partnerë të tjerë të sektorit për të trajtuar varfërinë, e cila është një shtytës kryesor i çështjeve të mbrojtjes në Kosovë.

b. Sigurohuni që sistemet e mbrojtjes sociale të reagojnë ndaj goditjeve, duke **ua mundësuar atyre** të **reagojn**ë më shpejt ndaj krizave. Kjo përfshin krijimin e një fondi emergjence kontigjent për të gjitha programet e mbrojtjes sociale, për të financuar transfertat humanitare të parave në raste emergjente. Përfshin gjithashtu zbatimin e Procedurave Standarde të Operimit (PSO) për një reagim efikas dhe të koordinuar të mbrojtjes sociale ndaj emergjencave, duke siguruar që ato mbulojnë reagimet ndaj emergjencave të lidhura me klimën dhe mjedisin në nivel qendror dhe atë lokal.

c. Avokoni për forcimin e programeve të rregullta (jo emergjente) të mbrojtjes sociale për të garantuar efektivitet si gjatë ditëve të zakonshme ashtu edhe gjatë emergjencave. Kjo përfshin shërbimet që ofrojnë mbështetje ekonomike për familjet për të ndërtuar reziliencë ndaj goditjeve klimatike dhe për të siguruar transferta në kohë të parave dhe shërbime sociale plotësuese për familjet pjesëmarrëse.

iii. Zbatimi

a. Forconi më tej mekanizmat e mbrojtjes së fëmijëve në nivel komuniteti për të nxitur një mjedis më të sigurt për fëmijët. Më konkretisht, kjo përfshin parandalimin dhe trajtimin e dhunës ndaj fëmijëve dhe dhunës me bazë gjinore, duke përforcuar kanalet ekzistuese të raportimit dhe shërbimet mbështetëse. Gjithashtu përfshin identifikimin e kërcënimeve të lidhura me klimën në nivel komuniteti dhe bashkëpunimin me komunitetet për t'i zbutur dhe për të reaguar ndaj këtyre rreziqeve, duke mbrojtur fëmijët më të cenueshëm, teksa sigurohet gjithashtu qasje e vazhdueshme në shërbimet reziliente të Mbrojtjes së Fëmijëve gjatë dhe pas rreziqeve të lidhura me klimën dhe ngjarjeve të tjera emergjente.

b. Mbështetni programet që u ofrojnë familjeve të cenueshme stimuj financiarë për të rritur eficiencën e energjisë dhe për të adoptuar teknologji të pastra të energjisë së ripërtëritshme. Kjo përfshin energjinë diellore dhe përdorimin e lëndëve djegëse të pastra për ngrohje dhe gatim, veçanërisht në zonat rurale.

c. Mbështetni qeverinë në zbatimin e sistemeve të mbrojtjes sociale gjithëpërfshirëse dhe reaguese ndaj goditjeve, veçanërisht në zonat e cenueshme ndaj rreziqeve klimatike dhe fatkeqësive. Vëmendje e veçantë duhet t'u kushtohet fëmijëve që jetojnë në varfëri ose afër varfërisë, fëmijëve romë, ashkalinj dhe egjiptianë, fëmijëve me aftësi të kufizuara dhe fëmijëve emigrantë dhe atyre të zhvendosur.

SHTOJCA I: ANALIZA E POLITIKAVE TË KOSOVËS PËR KLIMËN, ENERGJINË DHE MJEDISIN (CEE) ME FËMIJËT NË FOKUS

Nr.	Titulli	Ministria	Viti	Përmbledhje	Përmendjet e fëmijëve dhe të rinjve në lidhje me CEE?			Masat specifike për të trajtuar ndikimin e CEE tek fëmijët
					Klima	Energjia	Mjedisi	
Politikat dhe Strategjia e Klimës, Energjisë dhe Mjedisit								
1	Strategjia për Ndryshimet Klimatike 2019 - 2028	Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor	2018	Strategjia për Ndryshimet Klimatike 2018-2027 përcakton politikat për reduktimin e emetimeve të gazrave serrë (GS) dhe përshtatjen ndaj ndryshimeve klimatike. Gjithashtu, paraqet një mundësi për të gjetur dhe përcaktuar masa - për të reduktuar emetimet e gazrave serrë dhe për t'iu përshtatur ndryshimeve klimatike, komponenti i fshehur që do të promovojë zhvillimin e qëndrueshëm.	✗	✗	✗	Asnjë nuk përmendet.
2	Strategjia dhe Plani i Veprimit për Ndryshimet Klimatike, 2018	Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës	2018	Adreson sfidat e ndryshimeve klimatike në Kosovë, duke propozuar masa për t'i zbutur ato dhe për t'u përshtatur me ndikimet e tyre përmes bashkëpunimit ndërsektorial dhe integrimit të konsideratave klimatike në planifikimin zhvillimor.	✗	✗	✗	Asnjë nuk përmendet.
3	Strategjia Kombëtare e Përshtatjes	Ministria e Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor	2014	Qëllimi i strategjisë është të adresojë reduktimin e rreziqeve dhe dëmeve nga ndikimet aktuale dhe të ardhshme të ndryshimeve klimatike në një mënyrë me kosto efektive dhe të shfrytëzojë përfitimet e mundshme që rrjedhin nga ndryshimet klimatike.	✗	✗	✗	Asnjë nuk përmendet.

4	Strategjia për Zvogëlim të Rrezikut nga Fatkeqësitë 2023-2028	Ministria e Punëve të Brendshme	2022	Synon të zvogëlojë rrezikun e fatkeqësive natyrore dhe fatkeqësive të tjera në Kosovë nga viti 2023 deri në vitin 2028, duke u fokusuar në parandalimin, gatishmërinë, reagimin dhe rimëkëmbjen për të rritur reziliencën e komuniteteve.	✓	✓	✓	Thekson se duhet t'u jepet përparësi komuniteteve më të cenueshme, duke përfshirë planet dhe programet që synojnë edukimin dhe sensibilizimin e fëmijëve dhe të rinjve.
5	Strategjia e Zhvillimit Hapësinor të Kosovës 2030	Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës	2030	Përshkruan planin e zhvillimit hapësinor për Kosovën deri në vitin 2030, duke synuar arritjen e zhvillimit të balancuar rajonal, urbanizimit të qëndrueshëm dhe shfrytëzimit efikas të burimeve.	✗	✗	✗	Asnjë nuk përmendet.
6	Strategjia e Energjisë e Kosovës 2022-2031	Ministria e Ekonomisë	2022	Ofron një kornizë për zhvillimin dhe menaxhimin e burimeve energjetike në Kosovë nga viti 2022 deri në vitin 2031, duke theksuar qëndrueshmërinë, efiçiencën dhe sigurinë energjetike.	✗	✗	✗	Ofron plane veprimi për të gjithë popullatën, por pa përmendje specifike të fëmijëve dhe adolleshentëve.
7	Strategjia e Ujërave të Kosovës 2021-2030	Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës	2021	Fokusohet në menaxhimin dhe mbrojtjen e burimeve ujore në Kosovë, duke synuar të sigurojë përdorim të qëndrueshëm dhe cilësi të ujit për nevoja të ndryshme.	✗	✗	✗	Asnjë nuk përmendet.
8	Strategjia e Menaxhimit të Integruar të Mbeturinave (2021-2030)	Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës	2021	Përshkruan synimet për menaxhimin e mbeturinave, duke theksuar qëndrueshmërinë dhe zvogëlimin e ndotjes nga viti 2021 deri në vitin 2030.	✗	✗	✓	Përmend nevojën për të përfshirë menaxhimin e mbeturinave dhe mbrojtjen e mjedisit në kurrikulën kombëtare

Strategji të tjera sektoriale								
9	Strategjia e Arsimit e Kosovës 2022-2026	Ministria e Arsimit, Shkencës, Teknologjisë dhe Inovacionit	2022	Përshkruan qëllimet dhe veprimet strategjike për përmirësimin e sistemit arsimor në Kosovë nga viti 2022 deri në vitin 2026, duke u fokusuar në cilësinë, gjithëpërfshirjen dhe përafrimin me nevojat e tregut të punës.	✗	✗	✓	Tregon rëndësinë e identifikimit të lokacioneve të përshtatshme mjedisore për ndërtimin e shkollave të reja bazuar në vlerësimin e nevojave dhe zhvillimin e materialeve për të promovuar një mjedis të shëndetshëm shkollor
10	Strategjia për Rininë 2024-2032	Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit	2024	Përshkruan qëllimet dhe iniciativat për zhvillimin e të rinjve në Kosovë nga viti 2024 deri në vitin 2032, duke u fokusuar në arsim, punësim, shëndetësi dhe angazhim qytetar për të përmirësuar mirëqenien e përgjithshme dhe mundësitë për të rinjtë.	✗	✗	✗	Asnjë nuk përmendet.
11	Strategjia për të Drejtat e Fëmijës (2019-2023)	Zyra e Kryeministrit	2019	Përshkruan qasjen gjithëpërfshirëse të Kosovës për zbutjen e rreziqeve dhe ndikimeve të fatkeqësive natyrore dhe fatkeqësive të tjera. Strategjia thekson rëndësinë e gatishmërisë, parandalimit dhe reagimit, duke u fokusuar në krijimin e komuniteteve reziliente.	✗	✗	✓	Pranon ndikimin e konsiderueshëm të fatkeqësive te fëmijët dhe të rinjtë dhe thekson rëndësinë e mjediseve të sigurta arsimore, integrimin e gatishmërisë për fatkeqësitë në kurrikulë dhe kryerjen e simulimeve dhe ushtrimeve për t'i përgatitur nxënësit dhe të rinjtë për situata fatkeqësish.
12	Strategjia Sektoriale e Shëndetësisë (2017 - 2021)	Ministria e Shëndetësisë	2016	Dokumenti primar që përshkruan drejtimin dhe qasjen strategjike afatmesme për sistemin shëndetësor të Republikës së Kosovës. Ky dokument synon të zbatojë vizionin e vendit për t'u ofruar të gjithë qytetarëve kujdes shëndetësor të sigurt dhe cilësor.	✗	✗	✗	Asnjë nuk përmendet.

SHTOJCA II: LISTA E ORGANIZATAVE QË AKTUALISHT PUNOJNË NË ÇËSHTJET E LIDHURA ME KLIMËN DHE MJEDISIN NË KOSOVË

Institucionet	Agjencitë e OKB-së	Partnerët akademikë dhe institucionet hulumtuese	OJQ-të	Organizatat rinore	Të tjera
Ministria e Mjedisit, Planifikimit Hapësinor dhe Infrastrukturës Ministria e Shëndetësisë Ministria e Financave, Punës dhe Transfereve Ministria e Arsimit, Shkencës, Teknologjisë dhe Inovacionit Ministria e Ekonomisë Ministria e Punëve të Brendshme Ministria e Bujqësisë dhe Pylltarisë Ministria e Zhvillimit Rajonal Këshilli Kombëtar për Ndryshimet Klimatike Agjencia për Mbrojtjen e Mjedisit të Kosovës Agjencia për Mbrojtjen e Mjedisit të Kosovës Instituti Hidrometeorologjik i Kosovës Instituti Kombëtar i Shëndetësisë Publike	UNICEF UNDP FAO WFP OBSH	Universiteti i Prishtinës / Fakulteti i Shkencave Matematiko-Natyrore Universiteti i Prishtinës / Fakulteti i Edukimit Universiteti i Prishtinës / Qendra për Energji dhe Qëndrueshmëri Universiteti i Prishtinës / Fakulteti i Bujqësisë dhe Mjekësisë Veterinare Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës	Shoqata e Ndërgjegjësimit për Klimën - AAC Green Art Center EEcoZ (Zona Rinore Ekologjike dhe e Sigurisë) Syri i Vizionit Ec ma Ndryshe Qendra për Edukim dhe Zhvillim të Mjedisit - CEDE Balkan Green Foundation Organizata Ndërkombëtare për Migracionin (IOM) Forumi për Iniciativa Qytetare (FIQ) Gjethi	Grupi Referues Rinor (UNICEF Kosovë) Rrjeti i Edukatorëve Bashkëmoshatarë (PEN) TOKA Let's do it Kosova Let's do it Peja Këshilli i Veprimit Rinor Lokal	Save the Children në Kosovë Caritasi Zviceran në Kosovë SDC USAID SIDA GIZ JICA Komisioni Evropian Banka Botërore MCC Konsorciumi Kosovar i Shoqërisë Civile për Zhvillim të Qëndrueshëm, KOSID Fondacioni Kosovar për Shoqëri Civile (KCSF) Fondacioni i Mjëvjeçarit në Kosovë Fondi i Kosovës për Efiçiencë të Energjisë

unicef
for every child